

אלי גורפינקל

הרמב"ם והקבלה — ביבליוגרפיה מוערת

מבוא

1. יחס המקובלים לרמב"ם (רשימת המשך)
המקובלים והרמב"ם (המשך לרשימה 'היחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם')
רמב"ן (המשך לרשימה 'הרמב"ם ורמב"ן')
קארו, ר' יוסף (המשך לרשימה 'ליחס מרן אל משנת הרמב"ם')
איסרליש, ר' משה (רמ"א)
הרמב"ם ותורת הקבלה
הרמב"ם כמתנגד לקבלה
פירוש קבליים לדברי הרמב"ם
הרמב"ם וספר הזוהר: האם הכיר את ספר הזוהר
יחס הרמב"ם לחיבור הקבלי שיעור קומה
ייחוס חיבורים רויי סודות קבליים לרמב"ם
האגדה שהרמב"ם הפך בסוף ימיו למקובל
גישות ומחקרים כלליים
- מאז זרחה שמשו של הרמב"ם, עומדת משנתו במוקד הדיונים ההלכתיים וההגותיים
אצל כל הבאים אחריו. אף המקובלים וההוגים המושפעים מהם אינם יוצאים מכלל זה,
ורבים מהם מתמודדים עם הפער הקיים, לכאורה, בין משנתו הפילוסופית האריסטוטלית
ובין התכנים המיסטיים שבידם. גם בני מחנה השכלתניים, שפירשו את דברי הרמב"ם
לאור גישותיו של אבן-רושד, עומדים על ההבדלים בין התורות הקבליות למשנת
הרמב"ם. מאוחר יותר, משהתפשטה הקבלה, ועקרונותיה קיבלו מעמד של כמעט עיקרי
אמונה,¹ התעורר הצורך לבחון את משמעותה של תורת הרמב"ם ואת מידת התאמתם
של רעיונותיו עם הקונספציה הקבלית. גם חוקרי הפילוסופיה היהודית ומשנת הרמב"ם
התעניינו בנושא הזיקה בין הרמב"ם והקבלה, ויכול נכבד של מחקרים דן בסוגיה זו. במשך
השנים אף התפרסמו מספר סקירות ורשימות ביבליוגרפיות על הנושא: בשנת תרצ"ה,
בה צוין יובל הרמב"ם (800 שנה ללידתו), פורסמו שני מאמרים חלוציים בנושא ע"י

1 ראו מאמרי 'השפעת תמורות מחשבתיות על נוסחי "אני מאמין"', העתיד להתפרסם בכנישתא ד.

צ"מ רבינוביץ² וש"א הורודצקי.³ מחקריהם סוקרים את הגישות העיקריות של המקובלים למשנתו השכלתנית של הרמב"ם. בשנת תשט"ז פורסם מאמרו של י' דינסטאג על היחס בין חכמי הקבלה והרמב"ם.⁴ מחקרו כולל סקירה ביבליוגרפית מקיפה על גישותיהם של אישי הקבלה השונים לרמב"ם. רשימתו ערוכה עפ"י סדר כרונולוגי של האישים עד הגאון מוילנא, וכוללת את תמצית המחקר עליהם. עשרות שנים אח"כ, שיכלל דינסטאג את רשימתו, והפכה למפתח ביבליוגרפי מוער לפי סדר אלפביתי של שמות האישים, בתוספת חומר חדש ורב (המחקרים שהתווספו בינתיים, וסקירות על מקובלים נוספים).⁵ במשך השנים פירסם דינסטאג (כחלק ממפעל המיפתוח המקיף שערך על כתבי הרמב"ם והמחקרים עליהם)⁶ רשימות מיוחדות על יחסם לרמב"ם של שני מקובלים בולטים:

- 2 רבינוביץ צבי מאיר, 'יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם' (פריט 340).
- 3 הורודצקי שמואל אבא, 'הרמב"ם בקבלה ובחסידות' (פריט 302).
- 4 י' דינסטאג, 'הרמב"ם לאור חכמי הקבלה', הרמב"ם תורתו ואישיותו, שמעון פדרכוש (ע'), ניריורק תשט"ז, עמ' 99–135.
- 5 י' דינסטאג, 'יחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם — ביבליוגרפיה מוערת', דעת, 25 (תש"ן), עמ' 53–84; המשך ב: דעת, 26 (תשנ"א), עמ' 61–96 (התפרסמו שוב בתוך: מ' חלמיש (ע'), דעת הרמב"ם, ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם, רמת-גן תשס"ד, עמ' 609–676).
- 6 על נושאים במשנת הרמב"ם: י' דינסטאג, 'ביבליוגרפיה של הרמב"ם פרשן המקרא', ספר חמ"י גבריהו, א, תשמ"ט, עמ' 346–366; הנ"ל, 'המחשבה החינוכית של הרמב"ם — ביבליוגרפיה', פת יוסף, עיונים מוגשים לכבוד הרב ד"ר יוסף שפרן, ב' שפרן וא' שפרן (ע'), ניר-גרסי תשנ"ב; סדרת רשימות על: השגחה, בריאת העולם, נבואה, טעמי המצוות והיחס העיוני בין רס"ג לרמב"ם ובין רלב"ג לרמב"ם, שפורסמו בגליונות דעת ורוכזו בדעת הרמב"ם (לעיל הע' 5); Idem, 'Abraham Maimuni's Role in the Maimonidean Controversy: An Annotated Bibliography', *Wars of The Lord and the Maimonidean Controversy*, Rosner Fred (trans.), Haifa 2001, pp. 140–153; 'The More Nevukhim Controversy: An Annotated Bibliography', Ibid, pp. 154–200. על תרומתם של קהילות ואישים מן העבר הקרוב למחקר הרמב"ם: דינסטאג, 'יחסם של בעלי התוספות לרמב"ם', ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ש' ברנשטיין וג' חורגין (ע'), ניריורק תשי"ח, עמ' 350–379; הנ"ל, 'מיכאל סרטוטס ויחסו לפילוסופיה של הרמב"ם', בצרון, כט (תשי"ב), עמ' 124–129; הנ"ל, 'הרמב"ם במשנתו של רב צעיר', בצרון, לא (תשט"ו), עמ' 37–51; הנ"ל, 'ישראל פרידלנדר בתור חוקר הרמב"ם', בצרון, לה (תשי"ז), עמ' 30–36; הנ"ל, 'תרומתו של הרב י' ל' מימון לחקר הרמב"ם', בצרון, מז (תשכ"ב), עמ' 191–192; הנ"ל, 'בנימין זאב בכר בתור חוקר הרמב"ם', סיני, נה (תשכ"ד), עמ' סה–פב; הנ"ל, 'הרב ש' אסף כחוקר הרמב"ם', סיני, נו (תשכ"ה), עמ' ק–קטז; הנ"ל, 'משה שטיינשניידר כחוקר הרמב"ם', סיני, סו (תש"ל), עמ' שמז–שסו; הנ"ל, 'ר' שלמה זלמן חיים הלברשטם כחוקר הרמב"ם', סיני, סז (תש"ל), עמ' ריט–רכג; הנ"ל, 'א' ר' מלאכי כחוקר הרמב"ם', בצרון, סא (תש"ל), עמ' 285–286; הנ"ל, 'ד"ר אהרן קאמינקא כחוקר הרמב"ם', ארשת, ו (תשמ"א), 'ירושלים', עמ' 54–69; הנ"ל, 'הרב ראובן מרגליות כחוקר הרמב"ם', סיני, עב (תשל"ג), עמ' א–י; הנ"ל, 'המורה נבוכים וספר המדע בספרות החסידות', ספר היובל לכבוד אברהם ווייס, ניריורק תשכ"ד, עמ' 307–330; הנ"ל, 'תרומתם של חכמי אמריקה לחקר הרמב"ם ומשנתו', הגות עברית באמריקה, מנחם זהרי, אריה טרטקובר וחיים אורמיאן (ע'), תל אביב תשל"ג, עמ' 18–82. ע"ע בהע' 7–8. על כמה מחיבורי רמב"ם הקטנים: דינסטאג, 'ביאור מלות ההגיון לרמב"ם: ביבליוגרפיה של הרצאות, תרגומים, ביאורים ומחקרים', ארשת, כ (תש"ך), 'ירושלים', עמ' 7–34; הנ"ל, 'מאמר העיבור להרמב"ם: ביבליוגרפיה של הרצאות, תרגומים ומחקרים', יד להימן, תשמ"ד 267–271; הנ"ל, 'ספר המצוות להרמב"ם: ביבליוגרפיה של הרצאות, תרגומים, ביאורים', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 34–80; הנ"ל, 'איגרת תימן לרמב"ם: ביבליוגרפיה של הרצאות, תרגומים ומחקרים', ארשת, ג (תשכ"א), עמ' 48–69; הנ"ל, 'איגרת השמד' או "מאמר קידוש השם": ביבליוגרפיה של הרצאות,

רמב"ן⁷ ור' יוסף קארו⁸. במסגרת הפרסומים שיצאו לקראת יובל ה-800 לפטירת הרמב"ם (תשס"ה), פירסם מ' ריגלר רשימה ביבליוגרפית נוספת, שפרק ממנה מתייחס גם לזיקה בין הרמב"ם והקבלה. אך פרק זה קצר מאוד ואינו ממצה⁹. בשנים האחרונות מעורר הנושא עניין מחודש: כנס בינלאומי נערך בשנת תשס"ד באוניברסיטת בר-אילן לבחינת הזיקה בין הרמב"ם והמיסטיקה, ופרותיו מופיעים בכרך זה. לאחרונה התבשרנו על שני מחקרים מעמיקים ורחבים בסוגיה זו.¹⁰

במסגרת עריכת מפתח חדש לפרשנים ופירושים על מורה הנבוכים, הצטבר אצלי חומר רב בנושא הרמב"ם והקבלה שלא נסקר ברשימות הנ"ל, ואני מפרסמו כאן.¹¹ רשימה זו כוללת פריטים ביבליוגרפיים¹² מסוגות ספרותיות שונות: הגות ופילוסופיה יהודית בימי הביניים שאחרי הרמב"ם, קבלה, ספרות רבנית ומחקרים אקדמיים שדנו בנושא. לרוב המקורות צירפתי סקירה הכוללת תמצית הנאמר ביחס לנושא הנידון. פעמים העדפתי ציטוט של משפטי מפתח מתוך המקור, המלמדים על גישתו.¹³ המפתח כולל גם הפניות פנימיות מפריט לפריט, לפי הצורך. סקירת הספרות והמחקר על הרמב"ם והקבלה מחולקת כאן לשתי חטיבות:

1. יחס המקובלים לרמב"ם: סקירות על אישים ומשנותיהם (רשימת המשך)

מדור זה מסודר במתכונת רשימותיו של דינסטאג, וכהשלמה להם. לפיכך הוא כולל בעיקר חומר שלא נסקר על ידו (עפ"י רוב, מאחר שהתפרסם מאוחר יותר), וכן מקורות ספורים שהובאו שנית, מפני פרטים שחידשתי בהם או לגביהם.

עלי לציין, כי הגדרת מקצת מן האישים המקוטלגים ברשימתו כ'מקובלים', שנויה במחלוקת,¹⁴ אך בשל הנסיון לעצב מדור זה כרשימת המשך, לא התערבתי בשיקוליו, ואף

תרגומים ומחקרים, קריית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 356–367; הנ"ל, 'מתרגמי "שמונה פרקים" לרמב"ם ומפרשי: לכסיקון בירביבליוגרפיה', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 53–64. הנ"ל, 'איגרת הרמב"ם לחכמי צפת הדרומית על איצטגנינות', קריית ספר, סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 147–158. מפתח נוסף לכמה נושאים במשנת הרמב"ם: הנ"ל, 'מפתח הרמב"ם', *Studies in Bibliography and Booklore*, Vol. X (1961), עמ' יב–כט.

7 'הרמב"ם והרמב"ן — ביבליוגרפיה מוערת', דעת, 27 (תשנ"א), עמ' 125–139 [התפרסם שוב בתוך: דעת הרמב"ם (לעיל הע' 5), עמ' 677–691].

8 'ליחס מרן אל משנת הרמב"ם', סיני, נט (תשכ"ו), עמ' נד–עה.

9 מיכאל ריגלר, 'הרמב"ם — ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות', קובץ הרמב"ם [=סיני, קלה–קלן], ירושלים תשס"ה, עמ' תנה-תעא. שם בעמ' תסב, מובאים ששה פריטים בלבד על 'חכמת הקבלה', ביניהם רשימות ביבליוגרפיות של מחקרים בנושאים ספציפיים. גם רשימותיו המעורבות של דינסטאג נעדרות שם.

10 דוד בלומנטל (פריט 351) ומנחם קלנר (פריט 353). העובדה כי עבודותיהם מגיעות למסקנות הפוכות, עשויה ללמדנו על מורכבות הסוגיה.

11 תודתי נתונה לדידי, שועי רז, שהפנה אותי לכמה מקורות.

12 'פריט' בהקשר זה מתייחס למחבר ספציפי, ועשוי לכלול כמה מקורות ביבליוגרפיים: כמה מקורות פרי עט, וכן דיונים בשיטתו, פרי עטם של חוקרים או עמיתים.

13 בחלק מהמובאות יש טעויות כתיב במקור, ולא נשאתי יד לשנותן. הערות הבהרה הובאו בתוך הציטוטים בתוך אריחים, כמקובל.

14 דוגמת אבן לטיף (ראו פריט 79), ר' דוד בן יהודה מיסיר ליאון (ראו פריט 41), או המהר"ל מפראג (ראו הע' 35).

לא הוספתי עליה אישים נוספים, מלבד ר' משה איסרליש (רמ"א), מפאת חשיבות שיטתו המאחדת בין הקבלה והפילוסופיה,¹⁵ יש להעיר כי יחסם של אישי החסידות לרמב"ם צריך להבחן בנפרד,¹⁶ והבאתי כאן מדבריהם רק כאשר הם מתייחסים במפורש לשאלת זיקתו לקבלה.

2. הרמב"ם ותורת הקבלה: סקירות כלליות על הזיקה בין הרמב"ם והקבלה

מדור זה מסודר לפי נושאי־משנה: הרמב"ם כמתנגד לקבלה; פירושים קבליים לדברי הרמב"ם; הרמב"ם והזוהר; הרמב"ם וספר שיעור קומה; האגדה שהפך בסוף ימיו למקובל; וגישות או דיונים כלליים. במדור זה התרכזתי במקורות שבהם התייחסות מפורשת לנושא דיונו, או כאלה שניתן להסיק מהם אמירה ברורה בנושא. לפיכך, נמנעתי מציון קושיות פרטניות על דעת הרמב"ם ומנסינות לתאם את דעתו עם דעות מסורתיות, אלא אם כן ניתן להסיק מהם מסקנה ברורה בעניין זיקתו לתורת הקבלה. כאמור, הרשימה כוללת מקורות מסוגות ספרותיות שונות. שיבוץם ברשימה אחת מחייב את תשומת לבו של המעיין להבדלים בין הסוגות השונות, הבאים לידי ביטוי בהנחות היסוד, באופי הניתוח, ואף בנושאי הדיון. בהכללה ניתן לומר, כי מחבר הבא לבחון את הזיקה בין הרמב"ם והקבלה, עוסק לפחות באחת מן השאלות הבאות: א. בירור ה'מציאות' – האם הפער, הקיים לכאורה, בין שתי השיטות התאולוגיות, אמיתי או מדומה; ב. 'הצדקת' הרמב"ם: אם נניח – או נסיק – כי הפער בין הרמב"ם והקבלה אמיתי, מתעוררות כמה שאלות: איך ייתכן כי שלשלת המסירה של תורת הסוד דילגה על אישיות תורנית כה חשובה, ומה תוקפה של משנה תאולוגית המנוגדת למסורת הסוד היהודית. מתברר כי בעוד רוב המחקרים האקדמיים מתרכזים בבחינה אפריורית של הגישות השונות ומחדדים את ההבדלים בין המשניות, הדיונים בספרות הרבנית מתרכזים ב'הצדקת' הרמב"ם ובהרמוניזציה של שיטתו. לפיכך, על המעיין להיות מודע להקשר הספרותי של כל מקור. עם זאת, חשוב להדגיש, כי קיימים לכלל זה חריגים רבים, ונמצאים מחקרים אקדמיים המאירים את נקודות הדמיון בין הרמב"ם והקבלה, ולצידם הערות בספרות הרבנית על ההבדלים בין גישות הרמב"ם לקבלה.

1. יחס המקובלים לרמב"ם (רשימת המשך)

כאמור למעלה, רשימה זו מיועדת להשלים את רשימותיו של דינסטאג. לכן, צוינו שמות המקובלים באות סידורית בהתאם לרשימה הנ"ל, ומכאן הדילוג על כמה וכמה אותיות סידוריות, בהן לא הוספתי על רשימתו. הסדר הפנימי של המחקרים הוא לפי סדר אל"ף בי"ת של שם המחבר, ופעמים רשומים תחת מחבר אחד כמה פריטים. לנוחות המעיין,

15 אף דינסטאג סקר את הזיקה בין הרמב"ם ורמ"א ברשימתו המוקדמת (לעיל הע' 4) בעמ' 128, אך השמיטה מן הרשימות הבאות.

16 אני עורך מפתח כזה. בשלב זה ניתן לעיין במפתחות שהתפרסמו עד כה: הורודצקי שמואל אבא, 'הרמב"ם בקבלה ובחסידות' (פריט 3); רבינוביץ צבי מאיר, 'יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם' (לעיל הע' 2); דינסטאג ישראל יעקב, 'המורה נבוכים וספר המדע בספרות החסידות' (לעיל הע' 6); וקס רון, 'החסידות והרמב"ם', (פריט 84), עמ' תי-תכז.

בהפניות למחקרים התייחסתי לעמודים בהם נידונית הסוגיה, ולא למחקר כולו. בסוף הרשימה מובאים מקורות הדנים ביחסם של רמב"ן, ר' יוסף קארו ורמ"א,¹⁷ למשנתו הפילוסופית של הרמב"ם בכלל, ולשאלת זיקתו לקבלה בפרט.

המקובלים והרמב"ם

(המשך לרשימה 'היחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם')¹⁸

א. אבולעפיה, אברהם (1241–1292)

ראו עוד פריטים 25, 133.

1. אידל משה,

'בין מאגיה של שמות הקודש לקבלת השמות: ביקורתו של ר' אברהם אבולעפיה', מחניים, 14 (תשס"ג), עמ' 79–96.

בחיבורו הראשון (גט השמות), מתנגד אבולעפיה לשימוש בשמות לתועלת גופנית. על אף שאינו מבטל את האפשרות המעשית בשימוש זה, הוא רואה בה פעילות מיסטית נחותה. בחיבור מאוחר יותר, מצטט אבולעפיה את דברי הרמב"ם הרואה בכך פעילות בטלה, וככל הנראה, מאמץ את דעתו. אמנם, עיון מעמיק מגלה כי הוא מאמץ את הרמב"ם כדי לפרש את התנגדותו באופן מתון יותר, ולצמצמה לחלק מן השמות בלבד. כך מבסס אבולעפיה את שיטתו המעמידה במרכז עיונה את העיון בשמות הקודש, תוך נסיון לשמירת הרצף עם משנת הרמב"ם.

'הרשב"א ואברהם אבולעפיה: לתולדותיו של פולמוס קבלי נזנח', עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 235–251.
על התקפת רשב"א על אבולעפיה.¹⁹

החסידות בין אקסטזה למאגיה, ישראל תשס"א.

עומד על מקורות הגות: "הקבלה הנבואית של אבולעפיה היא, בין השאר, תוצר של אינטראקציה בין טכניקות מיסטיות של חסידי אשכנז לבין נטיות רוחניות שמקורן בהגותו של הרמב"ם" (עמ' 50); אולי גם מן הצופיות המוסלמית (עמ' 151). וע"ע בעמ' 409.

ר' מנחם רקנאטי המקובל, ישראל תשנ"ח, עמ' 33–36.

סוקר את יחסו של אבולעפיה למורה: מתי והיכן למד, הורה ופירש ספר זה.

2. ברנפלד שמעון, בני עליה: קובץ מונוגרפיות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 34–75.
מנתח את דמותו של אבולעפיה בביקורתיות רבה,²⁰ וכותב שנטה מן הפילוסופיה האריסטוטלית של הרמב"ם ותלמידיו אל המסורת האפלטונית.

3. דילמדיגו יוסף שלמה (יש"ר מקנדיאה), מצרף לחכמה (ורשה 1892; מהדר' חדשה: ירושלים תשס"ז).

מצטט את דברי מנחת יהודה (פריט 4) המגנה את נסיונו של אבולעפיה לפרש את מו"נ ע"ד

17 ראו לעיל במבוא.

18 לעיל הע' 5.

19 על ההתקפות נגדו על פירושו למורה הנבוכים, ראו להלן, פריטים 122, 123.

20 כגישתם הידועה של בני דורו למיסטיקה ולקבלה.

הקבלה (פרק יב); "הנך רואה איך הרמב"ם וכל הגאונים ידעו וכתבו על חכמת הקבלה" (סוף פרק יד).

4. חייט יהודה, מנחת יהודה, [על] מערכת האלוהות, סוף ההקדמה, מנטובה שי"ח, ג ע"ב (נדפס גם בתוך: עמודי הקבלה ב, ירושלים תשס"ה, לפני עמ' א).

מגנה את אבולעפיה על פירוש מו"נ בדרך הסוד: "ראה עד כמה הגיע סכלותו לפרש דברי המורה עם קבלה בדויה מליבו, אשר לא עלתה על מחשבתו של הרמב"ם ז"ל ולא עלתה על ליבו".

5. מרקוס אהרן, החסידות, משה שנפלד (ת'), בני-ברק תש"ם, עמ' שמח. אבולעפיה השכיל לנקות את ה"מורה" מיסודות השיטה האריסטוטלית, ולחשוף את הזהב הטמון בה.

6. פדיה חביבה, המראה והדיבור, עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסתורין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב. "ר' אברהם אבולעפיה כותב כתיבה קבלית שהפילוסופיה המימונית משמשת לה 'מצע נח' (עמ' 9);

"היהדות – התורה ובעקבותיה המדרש – מספקים ציר של שפה, שהיא מאגר תמונתי, שבזיקה אליו מציעה הקבלה מערכות סמלים והרחבתן של התמונות, ואילו הפילוסופיה מציעה מערכות מושגים וצמצומן של התמונות. ההתקדמות בשני ענפי הכרה היא תהליך של אימץ וסילוק גם יחד ... ניתן להצביע על דמויות שעסקו בכך במודע, וביניהן יתבלטו הרמב"ם ור' אברהם אבולעפיה, ונראה שזהו אחד המניעים העיקריים בפירושו של האחרון למורה נבוכים. יש התאמה עמוקה ביותר בין הכנעת כח המדמה אצל הרמב"ם ובין ההשתחררות מן הצורות המוטבעות באדם וההגעה למצב של 'התרת החותמות' אצל ר' אברהם אבולעפיה" (עמ' 19–20).

7. קרויס שמואל, 'היחוס המדעי בין הרמב"ם והרמב"ן', הגרן, ה (תרס"ו), עמ' 108. "לפי הנראה ... ר' אברהם אבולעפיה דעתו נחה במה שיצא הרמב"ן לקראת הרמב"ם".

8. רביצקי אביעזר, על דעת המקום, ירושלים 1991, עמ' 153. השוואה בין פירושי אבולעפיה לפירושים אריסטוטליים למורה הנבוכים.

ד. אבן וקאר, יוסף ב"ר אברהם (נפטר 1360)

9. פנטון יוסף ינון, 'ספר שרשי הקבלה לר' יוסף בן אברהם אבן וקאר', קבלה, 4 (1999), עמ' 141–253.

"אבן וקאר שם לו למטרה לתאם בין עקרונות הקבלה, הפילוסופיה והאיצטגנינות. כוונתו לא היתה להוכיח את זיהוי²¹ הדיסציפלינות הללו, אלא להראות שיש לכל אחת שיטה משלה, שניתן להבינה לאור חברתה" (עמ' 142);

"ולא יטעה אותך מה שתמצאנו לקצת המפרשים שנפלו להם מלות בעיניים מבלי חזון, כי אשר הביאו לזה הוא שלפי שנתאמתו אצלו החכמות שנתעסק בהם והאמין אמתת התורה,

21 אולי צ"ל: זהות.

עלה בדעתו שסתריה הם אותם החכמות, ומה שמצא שהוא כנגד סברתו, דמה בה דמיונים נפסדים" (שרשי הקבלה, עמ' 253).

י. אירגס, ר' יוסף בן עמנואל (1685–1730)
10. סויסה משה, 'הרמב"ם — והקבלה', עורי צפון, 7 (אייר תש"ס), עמ' 117–122.

יא. אלבוטני, ר' יהודה ב"ר משה (נפטר 1519)
11. אלבוטני יהודה ברכי משה, יסוד משנה תורה, מדע, חיפה תשס"ג.
בפירושו למשנה תורה טוען המחבר כי הרמב"ם היה מקובל (הקדמה, עמ' ח), ומפרש את דבריו, ככל יכולתו, בהתאמה עם חכמת הקבלה (שם, עמ' ח-יז; יסודי התורה א, עמ' כד). לעומת זאת, מכח חכמת הקבלה הוא דוחה את דברי הרמב"ם בהל' יסודי התורה (ד ט) על אבדן הנפש החיונית עם המיתה (שם, עמ' יז-כג);
בפירושו לנבואה הוא מפנה לעיון בספרו סולם העליה²² הבנוי בדרך קבלת השמות של אבולעפיה (שם, יסודי התורה ז-י, עמ' לט).

12. ורבלובסקי ר"י צבי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, יאיר צורן (ת'), ירושלים תשנ"ו, עמ' 204–205.
אלבוטני מבאר בפירושו למשנה תורה שבכתב־יד את הקוסמולוגיה של הרמב"ם על דרך הקבלה.

ג. רבנו אליהו מוילנא — הגר"א (1720–1797)
בביאור הגר"א לשו"ע כתוב בחריפות נגד הרמב"ם שהפילוסופיה הארורה הטעתו, ודנו מחברים שונים אם אכן יצאו הדברים מפי הגר"א. דיון ביבליוגרפי זה 'הוכרע' עפ"י רוב לפי השתייכותו המגזרית של הכותב: בעוד בחוגי ההשכלה הראשונים ניסו לשוות לגר"א אופי של גאון־משכיל, ונעשה מאמץ לטשטש את הדברים המיוחסים לו,²³ בחוגים הרבניים הקיצוניים, המעמידים את העולם כולו על רגל התורה בלבד, אומצו והודגשו הדברים המיוחסים לו. הרבנים היוצאים מכלל זה מעידים על השקפתם המתונה ביחס לפילוסופיה היהודית של ימי הביניים.
13. אליאך דב, הגאון, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 587–593.
מקבל את דברי הגר"א כפי שנדפסו, ודוחה את המסורת המערערת בהאשמה כי הומצא ע"י "אחד מאוהדי ההשכלה".

14. ורסס שמואל, 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 60–64.
סוקר את הויכוח על ייחוס הדברים לגר"א, ומזהה את המחלוקת הביבליוגרפית כויכוח בין שמרנים ל'משכילים': 'המשכילים' ניסו לשוות לגר"א תדמית נאורה, כאוהד השכלתנות, בעוד מטרת השמרנים היתה הפוכה.

22 גם ספר זה הודפס לאחרונה מכתב־יד, ירושלים תשמ"ט.
23 על אימון דמותו של הגר"א בחוגי המשכילים, ראו אטקס (פריט 26), עמ' 44–83; ורסס שמואל, 'הגאון ר' אליהו מוילנא בעולמה של ספרות ההשכלה', 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 25–66.

15. טורש דובערש, 'לישרים תהלה', הערות על תולדות היש"ר מקנדיאה, בתוך: דילמדיגו יוסף שלמה, מצרף לחכמה (פריט 3).

"ואם כי הגר"א ז"ל השליך שקוצים וישלח חצים ואבני בלסטראות על ראש הפלוסופים ... מ"מ, ממעמקים אהב הפלוסופים האלהיים כהרמב"ם ... והטה להם כבוד. ואם כי לפעמים לא נשא הגר"א ז"ל גם פני הרמב"ם ז"ל ... כי אין שדה שלא יעלה עליו כלל סלונים וממאירים ואסא דקאי ביני חילפי אסא קרי ליה ... כן הגר"א ז"ל מביא הענינים המעטים בכמות ורבים באיכות אשר הגיחו מבטן האיש משה גדול מאוד הוא הרמב"ם" (ורשה 1892, עמ' 5; ירושלים תשס"ז, עמ' ג).

16. יוסף עובדיה, יביע אומר א, יו"ד ט ג, בהערה, ירושלים תשמ"ו, עמ' קפד. מקבל עדות הסוברים שהגר"א כתב את הדברים.

17. לאם נחום, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב, עמ' 21 הע' 101. מציין הדיון על הייחוס לגר"א, ומקבל מסקנת המאמתיים.

18. מורגנשטרן אריה, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מוילנא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 315.

"היחס היסודי של הגר"א כלפי הרמב"ם היה יחס של כבוד והערכה, ויעידו על כך המקורות הרבים בהערותיו לשר"ע, בהם הוא מגן על פסיקות הרמב"ם ... אולם, האמת עמדה מבחינתו מעל לכל והוא לא חשך את חיצו ביקורתו מן הרמב"ם. ביקורתו על הרמב"ם מכוונת גם כלפי נטייתו של זה לעסוק בפילוסופיה" (הוא מצטט דבריו בביאור הגר"א כמקור מהימן).

19. מימון יהודה ליב, תולדות הגר"א, ירושלים תש"ס, עמ' פח, צח-קא. הגר"א לא מחה בחכם אחד שקבע בבית מדרשו שיעור במורה הנבוכים (עמ' פח); הגר"א החשיב מאוד את דרך לימודו הישרה של הרמב"ם ומצא מאות מקורות חדשים לדבריו (עמ' צח-קא); הרב מימון מזכיר את ההתנגדות לרמב"ם שבביאור הגר"א, ואינו מפקפק בייחוסם לגר"א.

20. מרקוס אהרן, החסידות (פריט 5), עמ' עט. אין להכחיש את ייחוס הדברים לגר"א, אם כי יחסו מורכב יותר, כפי שעולה מעדות אחרת (ראו פריט 19), לפיה הגר"א לא מיחה בחבורה שקבעה שיעור במורה נבוכים.

21. סויסה משה (פריט 10), עמ' 125-126. מביא מסורות בע"פ בעניין: דעת הרב צבי יהודה קוק שדברי הגר"א מזויפים,²⁴ ואילו הרב שלמה פישר מאמתם, ומוסיף שאין לתמוה על חריפות הלשון, הרגילה בין גדולי ישראל.²⁵

22. קוק צבי יהודה, שיחות הרב צבי יהודה, אבינר שלמה (ע'), בראשית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 296 הע' 67.

הרב צ"ק קוק מקבל דברי האומרים שאינם דברי הגר"א. בתשובה לשאלה מסביר אבינר (שאלת שלמה, ו, ירושלים תשס"ב, עמ' 367-368): "רבנו

24 ראו פריט 22.

25 על תופעה זו, ראו אליהו נגר, 'לשון חריפה וטיבה', מסורה ליוסף, א-ב (מהד' שנייה, תשס"ז), עמ' 74-52.

הרב צבי יהודה [קוק] סבר שמה שמוכא ב'קריה נאמנה' [שאינם דברי הגר"א] נאמן יותר ממה שמוכא בספר עליות אליהו [שהגר"א הנגיד בין הרמב"ם לקבלה], ומביא ראיות לכך. וע"ע פריט 21.

23. שוח"ט רפאל,

'אמונת אברהם בבית מדרשו של הגר"א', אברהם אבי המאמינים, דמותו בראי ההגות לדורותיה, מ' חלמיש, ח' כשר וי' סילמן (ע'), רמת-גן תשס"ב, עמ' 196–198.

'הגר"א התרצה לגבי פילוסופיה העוסקת בטבע, אך לא לגבי הפילוסופיה הספקולטיבית של המטפיסיקה ... יחסו של הגר"א לרמב"ם היה אמביוולנטי. הוא התקומם נגד הפרשנות הרציונליסטית שאותה ייצג בראש ובראשונה הרמב"ם."

'הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות', בד"ד, 2 (חורף תשנ"ו), עמ' 93–95.

סוקר את הציטוטים בשם הגר"א על הרמב"ם, מניח שהם אמיתיים, ומקבל את מסקנתו של דינסטאג²⁶ על יחס הגר"א.

24. שטערן יוסף זכריה, זכר יהוסף, תהלוכות האגדות, ו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 22–23.

"עדות החותרים להטיל ספק שלא מעטו יצאו הדברים נגד הרמב"ם, רחוקה בעיני כמו מהחושבים להטיל ספק בהתייחסות הדברים לרמב"ם".²⁷

מחקרים ספורים מתייחסים לזיקת הגר"א למשנת הרמב"ם מתוך עיון נרחב יותר

25. אידל משה, 'קבלת הרמ"ם משקלוב', הגר"א ובית מדרשו, מ' חלמיש, י' ריבלין ור' שוח"ט (ע'), רמת-גן תשס"ג, עמ' 176–179.

"הצירוף 'צלם ודמות' חוזר פעמים רבות אצל ר' אברהם אבולעפיה, ופירושו העיקרי על דרך הקבלה, בהשפעת הרמב"ם, הוא שכל ודמיון ... עיין בחיבוריו של ר' מנחם מנדל משקלוב מלמד על קיומה של מערכת פרשנית שמזדככת²⁸ לעתים קרובות למדי לקטגוריות של שכל ודמיון. נושא זה טעון חקירה ... כיון שהיא מלמדת על תפקידה החשוב של החשיבה האריסטוטלית — 'האורורה' לדעת הגר"א — בפרשנות תלמידיו" (עמ' 176–177).²⁹

26. אטקס עמנואל, יחיד בדורו: הגאון מוילנא — דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 253.

ההרגל כאמצעי לשבירת המידות: "אין לטעות בדברי הגר"א כאילו הוא הולך בעקבות הרמב"ם וגורס את האידיאל המוסרי של 'שביל הזהב'."

26 ברשימתו (לעיל הע' 5) פריט 2.

27 על הסוברים שהרמב"ם לא כתב את המורה ראו פריט 183.

28 כך במקור, כנראה צ"ל: מזדקקת.

29 על זיקה למשנת אבולעפיה אצל תלמיד חשוב אחר של הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין, ראו שוח"ט רפאל, 'יסודות משיחיים בלימוד התורה', הגר"א ובית מדרשו, רמת-גן תשס"ג, עמ' 169–172.

- יח. אשכנזי, ר' יוסף ב"ר שלום (המאה הי"ד)
 27. פלג ארז, בין פילוסופיה לקבלה (פריט 88), עמ' 186–202.
 מסכם את מחקריהם של וידה וחלמיש –
 מהות האל: בדומה לרמב"ם, מגדיר ר"י אשכנזי את האל כטרנסצנדנטי, וטוען שאי-אפשר
 ליחס לו תארים חיוביים (עמ' 186–188);
 מיהו מניע הגלגל: מציג כעמדה הפילוסופית את דעת אבן סינא ואלפאראבי לפיה מניע הגלגל
 הראשון נאצל מן האל, ומתעלם מדעת אבן רושד לפיה מניע הגלגל הוא האל – למרות
 שהרמב"ם מצדד בדעה זו בהל' יסודי התורה (הע' 142);
 ידיעת האל: טוען כי הפילוסופים הטוענים שהאל יודע את מעשי האדם מראש מביעים דעה
 אוטורית, בעוד הם סבורים שהאל אינו יודע את העולם ואת מעשי האדם. "אם הרמב"ם הוא
 מושא הביקורת.. אין כמעט מנוס אלא להניח שר' יוסף קרא את מורה נבוכים כחיבור אוטורי
 מובהק" (עמ' 194);
 מבקר את דעת הפילוסופים שדבקות בשכל הפועל היא פרמטר לרמת ההשגחה והשארות
 הנפש. למעשה, הם כופרים בהשגחה, ומנסים להציג מודל פילוסופי כדי להטעות את ההמון.
 לכאורה, כך סבר הרמב"ם והוא מושא הביקורת (עמ' 194–195);
 המצוות: דוחה את הדעה לפיה המצוות הן הכנה לחיי עיין פילוסופיים, וטוען כי הגמול הוא
 על קיום מצוות בכוונה. הדעה הפילוסופית מובאת בלשון המזכירה את דברי הרמב"ם (עמ'
 196–197);
 נבואה: תורתו אינה אלא פרפרזה לדברי הרמב"ם, תוך תוספת 'קבלית', שהשפע שופע מספירת
 המלכות (עמ' 198);
 לשון הקודש: מבקר את התפיסה ההסכמית של לשון הקודש שנציגה המובהק הוא הרמב"ם
 (עמ' 198–199);
 יחסו לרמב"ם: מחד גיסא, הוא חולק על כמה עמדות שזיהינו כמימוניות, ומאידך גיסא, טוען
 שדעותיו של הרמב"ם מובנות למי שקיבל ממנו בע"פ. אפשר שהוא מפריד בין דעת הרמב"ם
 בעניין הקדמות והחידוש (אתן הוא מסכים, וטוען שהרמב"ם אינו מחזיק בדעות קיצוניות),
 לדעתו בעניין הידיעה וההשגחה (עליהן הוא חולק).
28. שוורץ דב, ישן בקנקן חדש, משנתו העיונית של החוג הנאופלטוני, ירושלים
 תשנ"ז, עמ' 23 הע' 22.
 "מקובל זה שלט במשנה הפילוסופית ובטרמינולוגיה שלה, ומתוך כך תקף אותה".

- כג. (אבן-) גבאי, ר' מאיר בן יחזקאל (1480–אחר 1540)
 ע"ע להלן פריט 120.
 ע"ע להלן, פרק 2. הרמב"ם ותורת הקבלה, האגדה שהרמב"ם הפך בסוף ימיו
 למקובל.
29. מודינא יהודה אריה, ארי נוהם, ירושלים תרפ"ט.
 מגנה את אבן גבאי על התקפתו נגד הרמב"ם (פרק ה, עמ' טו–טז; פרק ו, עמ' יז; פרק כו,
 עמ' פד).
30. קאמעלהאר יקותיאל אריה, אהבת הקדמונים, בילגוריי תרצ"ח, ח"א (רמב"ם),
 עמ' מב–מג.
 "החסידיים הזקנים שבדור היו מספרים ממה ששמעו מפי הצדיקים שבדור הקודם נ"ע, כי
 הרה"ק מוהר"ם בן גבאי בעהמ"ס 'עבודת הקודש', הוא הרמב"ם עצמו, שבא לזה העולם לבדו

וללכן את הדברים שהתחיל לדבר עליהם כמו"נ טרם שנגעה עליו אור הזה"ק, ובא להשלים דבריו עפ"י שטת הקבלה של רשב"י שבזה"ק, ועפ"י שפת הרזים של הזה"ק. וניכרים דברי אמת, כי כנים ונאמנים הדבורים האלה!". וספר עבודת הקודש – "הרי הוא ספר נפלא לבאר ולפרש את המו"נ עפ"י דעת מארי דרוזין ... כל גאוני וצדיקי הדורות ... השתדלו ליישב דברי הרמב"ם שבמו"נ ולהתאימם עם תורת ח"ן, וגם במקומות שלא יתאימו דבריו עם דברי קבלה הרי הם בעיניהם כמו פשט, רמז, ודרוש, לעומת הסוד".

כד. גינזנו, ר' אליהו חיים בן בנימין (המאה הט"ז)

31. אגרת) Eliyyah Hayyim ben Binyamin da Genazzano, *La Lettera preziosa* (חמורות), Fabrizio Lelli (trans. & ed.), Firenze 2002.

כה. ג'קטילה, ר' יוסף ב"ר אברהם (1248–1305)

32. אלישוב שלמה בן חיים חייקיל, לשם שבו ואחלמה, דרושי עולם התוהו, ח"ב

ג ז, מאמר שרשי הצח"מ, ירושלים תשל"ז, עמ' 46–47.

המחבר עומד על ההבדל בין הרמב"ם לר"י לגבי מיקומו ופעולתו של השכל הפועל: בדברי הרמב"ם (מו"נ ב ד, ו) מבואר כי השכל הפועל הוא תחת גלגל הירח, אך בספר גנת אגוז כתב שהשכל הפועל נמצא מעל לכל הגלגלים, והוא המניע את תשעת הגלגלים שתחתיו, והוא מטטרון שר הפנים. המחבר תמה, שהרי "כל דברי הרמב"ם ז"ל במורה היו גלויים לפניו ותמיד מזכיר אותו בשבח וכבודו כהראוי לו, ואיך אמר דבר כזה אשר הוא פשוט בדברי הרמב"ם ז"ל ובכל ספרי המחקר להיפך?" הוא מסביר, כי ר"י ראה את השגותיהם של המקובלים על השיטה הפילוסופית, ואת גישתם השוללת כליל את מציאותו של השכל הפועל, וכדי לשמור על קרבה למסגרת המחשבתית של הרמב"ם, נקט דרך שלישית, הגורסת כי השכל הפועל מצוי, אך מהותו ותפקידו שונים לחלוטין מן השכל הפועל המיימוני.

33. גוטליב אפרים, הקבלה בסוף המאה הי"ג, ליבס יהודה (ע'), ירושלים תשכ"ט,

עמ' 9.

סקירת פירושי מו"נ המיוחסים לו.

34. פלג ארז, בין פילוסופיה לקבלה (פריט 88), עמ' 169–185.

ג'קטילה הכיר את כתבי הרמב"ם ואבן תיבון, ודיונים ביקורתיים של מקובלים ספרדים על הגות זו. הפולמוס נגד הפילוסופיה מצוי בעיקר בהגותו המוקדמת של ג'קטילה, בה היה נתון להשפעה מימונית: בחיבור גנת אגוז ובפירוש למו"נ שייחסו אליו החוקרים (עמ' 169–170); עם ישראל: מדגיש את ייחודו המטפיסי של עם ישראל, תוך מודעות ברורה לכך שהרמב"ם מתנגד לתפיסה זו (עמ' 176);

תפיסת הנס: מסכים עם התפיסה המימונית הרואה את הנס כתוצאת רצון קדום (הע' 118); אפשרות הנס נובעת מכך שהוא במדרגת 'אפשרי' בין ה'נמנע' ל'הכרחי', תוך עיבוד תפיסת הרמב"ם (הע' 125);

פרשנות: מתנגד לאלגוריה של המקרא והאגדה (עמ' 181–182);

הוא הושפע מכתבי הרמב"ם במספר נקודות: אי גשמיות האל כעיקר אמונה יסודי; תורת תארי הפעולה, ועוד (שם);

מתווכח עם הרמב"ם בקשר לאור לבושו של האל ולמשמעותו של שם 'אהיה' (עמ' 184).

35. פרבר אסי, 'למקורות תורתו הקבלית המוקדמת של ר' משה די ליאון', מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית, ובספרות המוסר, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 67–96.
 "מושג השכל הפועל במשנתו המוקדמת של ג'יקטיליה (גנת אגוז)", יסודו בפילוסופיה של רמב"ם" (עמ' 85).

כז. דוד בן יהודה יחיאל מיסיר ליאון³⁰ (1470/2?–1526?)
 זיקתו לספר 'מגן דוד' הכולל עניינים פילוסופיים וקבליים
 בעבר נידון ייחוסו לר"ד מסיר ליאון, וכן שאלת הגדרתו כספר קבלי. כיום, כאשר כתב־היד של מגן דוד נמצא בידו, ברור כי ר"ד מסיר ליאון הוא מחבר הספר.
 36. גוטליב אפרים, מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 296, 403–404.
 מסכים עם זיהוי של שלום (פריט 39) כי מחבר הספר הוא ר' דוד מיסיר ליאון.

37. הורודצקי שמואל אבא, תורת הקבלה של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשי"א, עמ' מא הע' 1.
 מביא דברי מהר"ם חאגיז בהקדמתו למגן דוד של הרדב"ז, המזהה את הקטע המצוטט בפרס רימונים כחלק מספר זה של רדב"ז. הורודצקי מקבל את עדותו של חאגיז כמוסמכת, בשל התייחסותו למשפחה צפתית מחוגו של רמ"ק. לדעתו, הקטע הושמט ע"י רדב"ז בשל ביקורתו של רמ"ק.

38. כהן דוד, קול הנבואה, ירושלים תש"ל, עמ' קצד הע' קנה.
 מציין את מחלוקת הורודצקי-שלום (וקודמיהם) על זהות ר' דוד הנזכר בפרס רימונים (פריטים 37, 39). ביחס לאפשרות כי המחבר הוא רדב"ז יש בדבריו על מהות הספירות פנים לכאן ולכאן.

39. שלום גרשם, בתוך: *M.G.W.J. Vol. 76* (1932), p. 172.
 מחבר מגן דוד אינו יכול להיות רדב"ז, כיון שרמ"ק מדבר עליו כעל נפטר. נראה שהוא ר' דוד בן יהודה מיסיר ליאון, שהרי ריג'יו מביא בשמו דברים דומים למה שציטט רמ"ק.
 'ס' מגן דוד הנזכר בס' פרס רימונים מהו? קרית ספר, ט (תרצ"ב–תרצ"ג), עמ' 258.

הרמב"ם והקבלה במשנתו

40. דוד בן יהודה מסיר ליאון,
 עין הקורא, כ"י אוקספורד בודלי, רג'יו 41, נויבאואר 1263 (=f22077), 21
 ע"א; 103 ע"א; 128 ע"א.
 הפירוש הקצר למורה הנבוכים (מיוחס), כתב־יד גינצבורג 782 (=f48049), 265 ע"א.
 אין לפרש את דברי הרמב"ם על דרך הקבלה.

30 עבודה מקיפה על פירושו למורה הנבוכים, עין הקורא, הכוללת ההדרה מדעית של חיבוריו עין הקורא, שבח הנשים ומגן דוד, נכתבת עתה על ידי.

מגן דוד, כתב-יד לונדון מונטיפיורי 290 (=ס' 7328), 21 ע"א.
מנגיד בין השלמות לפי הקבלה לבין השלמות הפילוסופית, ומונה את הרמב"ם בין מייצגיה.

41. תירוש-רוטשילד חוה, משנתו הפילוסופית של ר' דוד בן יהודה מסיר ליאון, עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ח.
"המגמה המעניינת בספר 'מגן דוד', היא הניסיון להתאים בין עמדותיו של הרמב"ם לבין עמדותיהם של אריסטו מחד ותורותיו של ר' יהודה הלוי מאידך" (עמ' 35).
המחברת סבורה כי התפיסה לפיה ר"ד הינו מקובל, בטעות יסודה. גרמה לכך פתיחתו של ספרו מגן דוד, העוסק בשמות האל ובמהות הספירות, שצוטטה ע"י רמ"ק ור"ש אלקבץ, ודיונים נוספים. אמנם, היחס הכמותי בין המקורות הפילוסופיים לבין המקורות השאובים מספרות הקבלה (הם בטלים בשישים), מוכיח כי אינו מקובל, ודעות אלו מובאות בכתביו כציטטות, ופעמים דווקא כדי לדחותן. שליטתו בכתבי קבלה הינה מועטת ביותר. לדעתה, מטרתו היא רדוקציה פילוסופית לתורות קבליות (עמ' 62–73). גם בספר עין הקורא מציג ר' דוד פירוש פילוסופי לתורות קבליות (עמ' 68).
'תפיסת התורה במשנתו של ר' דוד מסיר ליאון', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א–תשמ"ב), עמ' 94–117.
"לדעת החוקרים, הציר המרכזי עליו סובבת יצירתו ועל פיו יש להבינה הוא היחס שבין הקבלה לפילוסופיה" (עמ' 96).

42. Tirosh-Rothschild Hava, *Between Worlds, The Life and Thought of Rabbi David ben Judah Messer Leon*, State University of New York Press, Albany, 1991.

43. Schechter S., 'Notes sur Messer David Léon', *REJ* 24 (1982), pp. 118–138.

- כח. הורוביץ, ר' אברהם ב"ר שבתי (לפני 1550–לפני 1615)
44. אלביום יעקב, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 160–165.
סוקר את פולמוסו של ר' אברהם נגד ר' יוסף אשכנזי שזלזל ברמב"ם. מתברר, שהתלהבותו של ר' אברהם מן הפילוסופיה שככה באחרית ימיו, ונראה שהגורם העיקרי לכך הוא השפעת ספרות המוסר הקבלית.
לפירושו חסד לאברהם שתי מהדורות. בניגוד לדעת כמה חוקרים, אין לראות בהם שני פירושים, אלא שינויים באופן ההסבר, שעיקר מגמתם — הבהרה (שם, הע' 40–41).
45. הורוביץ אברהם, חסד לאברהם, פירוש לשמונה פרקים, הוצ' יסודי, ירושלים תשנ"ח.
הוצאה חדשה, ולדברי עורכיה: מוגהת (עדי הנוסח ודרך העבודה אינם מפורטים).

- ל. הורוביץ, ר' שבתי שעפטיל ב"ר עקיבא הלוי (1565–1619)
46. זק ברכה, שומר הפרדס, המקובל רבי שבתי שעפטיל הורוויץ מפראג, באר שבע תשס"ב.
"מעריך מאוד את ר' משה בן מימון ואת ר' משה קורדובירו ומתייחס אל שניהם כאל מוריו הרוחניים ... הוא גם מציין, שהתחיל לפרש את 'מורה נבוכים' ואת 'עיסים רימונים' ... ומיחל

להשלמת פירושו אלה. נראה, ששאיפתו ... נשארה בגדר משאלה בלבד. פה ושם ניתן לראות השפעות של הרמב"ם על תפיסותיו. אחת ההגהות ... יכולה אולי לשמש דוגמא למעין פירוש על קטע ממורה נבוכים" (עמ' 93). מציין שמה שכינה הרמב"ם 'מחויב המציאות' קוראים המקובלים 'אין סוף', וכן רואה חשיבות בציון ההסכמה בין הפילוסופים והמקובלים (עמ' 99-100, 111-112).

משתמש בקטעים ממורה הנבוכים לביסוס השקפותיו (עמ' 64, 114-115, 210-211).

לא. ויטאל, ר' חיים (1543-1620)

העימות בין דבריו שחכמת הקבלה אינה משורשו של הרמב"ם (ראו פריט 47) לבין האגדה שזכה בסוף ימיו ללמוד קבלה.³¹

47. ויטאל חיים, שער הגלגולים, הקדמה לו, בתוך: כתבי האר"י, יא, ירושלים תשכ"ג, עמ' קיז.

"גם הרמב"ם ז"ל שחיבר ספר 'היד' הנקרא 'משנה תורה', והרמב"ן ז"ל, שרשם הוא בשתי פאות זעיר אנפין בדיקנא דיליה, בתקון האחד הנקרא א"ל, וכבר נתבאר אצלנו, כי הפאה נקרא א"ל, והוא סוד אל שדי, שהוא בגימטריא 'משה', ולכן ב' הפוסקים האלה נקראו 'משה'. אמנם, הרמב"ם הוא מן פאה השמאלית ולכן לא זכה לידע חכמת הזוהר, אבל הרמב"ן ז"ל הוא מן פאה הימנית, ולכן זכה אליה כנודע ... בזקנותו".³²

וע"ש על הקשר בין ר' וידאל די טולושא (משורש קין), בעל מגיד משנה לרמב"ם.³³

וראו עוד בפריט 296.

48. אזולאי חיים דוד (חיד"א), שם הגדולים, ירושלים תשנ"ד, 'רמב"ם', עמ' קנו.

"כתב מהרח"ו ז"ל ששורשו [=של הרמב"ם] מפאה דדיקנא דזעיר אנפין השמאלית, ולכן לא זכה לחכמת הזוהר. וב'מגדל עוז' (פריט 247) כתב בתחילתו שהרמב"ם בסוף ימיו עסק בקבלה, ולפי דברי הרב מהרח"ו הנזכר, יתכן שבסוף ימיו מה שעסק הוא בשימוש איזה שמות הקודש, כנראה ממגילת סתרים שמיחסים אותה להרמב"ם".³⁴

49. מיזליש אהרן מאיר, הערות על מפענח נעלמים, ה הע' עג, בתוך יד חנוך, ניו-יורק תש"ס, עמ' רכ.

דוחה את דברי החיד"א (פריט 48) שעסק בסוף ימיו רק "בשימוש איזה שמות", שהרי האגדה מספרת שידע את חכמת הקבלה וביטל דרכי החקירה הפילוסופית. את הסתירה בין מסורת מ' חיים ויטאל שאין שורשו של הרמב"ם מתאים לחכמת הקבלה ובין האגדה, יש ליישב באופן אחר: אכן בסוף ימיו למד הרמב"ם את חכמת הקבלה, אך הגורם לכך הוא שמשעה שהופיעה נשמת רמב"ן ו'הורידה' את חכמת הקבלה לעולם, יכולים גם אחרים להשיגה. רמב"ם יכל אפוא להשיג השגות מיסטיות רק בסוף ימיו, לאחר שנולד הרמב"ן.

50. קוניץ משה מענדל, בן יוחאי, ו קל, וויען תקע"ה, קכב ע"ב.

לפי המסורת שהפך למקובל בסוף ימיו, צריך לומר שכונת רח"ו שלא זכה לחכמת הקבלה היא לכך שלא היתה חלקו בייחוד, שהרי לא חיבר בה חיבורים.

31 ראו על אגדה זו במדור מיוחד להלן.

32 על מהותן של פאות אלה, ראו בדברי הרב קוק, בתוך שמונה קבצים (להלן פריט 336).

33 עמ' קה.

34 על ייחוס זה ראו להלן: ייחוס חיבורים רוויי סודות קבליים לרמב"ם, מגילת סתרים.

51. שניאורסון מנחם מגדל,
אגרות קודש, ג (תש"ט–תש"י), תקנ"א, כפר חב"ד תשמ"ז, עמ' רכד–רכה.
מצ"ן עימות זה.
אגרות קודש, כב (תשכ"ב–תשכ"ג), כפר חב"ד תשנ"ד, אגרת ח'שלב, עמ'
קכט. נדפס גם בשערי הלכה ומנהג, ב (או"ח ב), ירושלים תשנ"ג, עמ' קעא.
למד את הקבלה רק בסוף ימיו "ובכחינת עיבור".

עניינים נוספים

52. ויטאל חיים, ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטאל, פירשטיין משה מ'
(מהדיר), ירושלים תשס"ו, עמ' 134, 136.
קושר בין שרשי נשמותיהם של הרמב"ם והאר"י: האר"י אמר לו שהוא גלגול של ר' וידאל די
טולושא, מחבר פירוש מגיד משנה על משנה תורה לרמב"ם, "ואמר לי, כי יש שייכות וקורבה
עם הרמב"ם ולכן עשה ביאור המגיד משנה".
53. מורגנשטרן אריה, מיסטיקה ומשיחיות (פריט 18), עמ' 26–27.
"לא אחת מבטא רח"ו את אמונתו כי הוא גלגול נשמתו של ... או של הרמב"ם ... עצם העיסוק
שלו בקבלה נתפס בעיניו כ'חיקון' למה שפגם הרמב"ם בהעדיפו על פני הקבלה את העיסוק
בפילוסופיה".

54. Idel Moshe, 'Maimonides and Kabbalah', *Studies in Maimonides*, Isadore
Twersky (ed.), Cambridge, 1990, pp. 51–54.

לב. ר' חיים מוולוז'ין (1749–1821)

55. לאם נחום, תורה לשמה, במשנת ר' חיים מוולוז'ין ובמשנת הדור, ירושלים
תשל"ב.
"נפש החיים" דומה במבנהו למורה הנבוכים של הרמב"ם, בכך ששני החיבורים פותחים
בבירור משמעותו של הפסוק האומר כי האדם נברא 'בצלם אלהים'. ואמנם, ר' חיים מסתייע
בדברי הרמב"ם בענין זה, אך הוא מכנה אותו בציון המעורר ענין: 'הפשטנים הראשונים'
(עמ' 41);
"ר' חיים אינו מרבה לדון בספריהם של הפילוסופים היהודיים בימי הביניים ... הספר הפילוסופי
היחיד אותו נוטה ר' חיים לצטט יותר, הוא מורה הנבוכים" (עמ' 49);
"שלא כהגאון מוילנה אשר נקט עמדה שלילית מוחלטת ... קיבל ר' חיים כנראה את השקפתם
של המקובלים בעלי המגמה הפילוסופית יותר, כי אין ניגוד יסודי בין 'מורה' לתורת הקבלה,
שכן אין ר' חיים מהסס להביא את המורה כסימוכין להנחותיו, אם כי הוא מקפיד להסתייע גם
מספרי קבלה כל אימת שהוא נזקק להמורה" (עמ' 49–50);
העמדת לימוד התורה כערך עליון הושפעה מפסקי הרמב"ם ומהשקפתו (עמ' 104–132).

56. ליבוביץ ישעיהו, שיחות על "מסילת ישרים" לרמח"ל, 1995.
כמו הרמב"ם, רומז ר' חיים במילה "והבן" כי המעיין נדרש להבין גם מה שלא כתוב במפורש
(עמ' 64);
יש דמיון בין תפיסותיהם בעניין ה"עולם הבא" (עמ' 64–66).

- לג. יהודה ליב (המהר"ל) מפראג³⁵ (1512–1609)
57. איש שלום בנימין, 'תנין, לויתן ונחש' — לפרשו של מוטיב אגדי, דעת, 19 (תשמ"ז), עמ' 79–101.
- "למרות העובדה שהשקפתו המטפיסית והדתית של המהר"ל תואמת בקויה הכלליים את התאולוגיה של הקבלה הספקולטיבית, ולמרות התייצבותו כבר-פלוגתא מוצהר של הרמב"ם בשורת נושאים עקרוניים, ובפרט בתפיסת התורה והמצוות, הרי בבעית הרע מתגבשת אצל המהר"ל תפיסה ניאור-פלטונית-מימונית מובהקת, לאמור: הרע אינו ממשות כי אם העדר" (עמ' 101).
58. בן-שלמה יוסף, 'היסטוריה ואוטופיה במשנתם של המהר"ל ושל הראי"ה קוק', היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, מ' מאך וי' יעקובסון (ע'), תל-אביב תשס"ה, עמ' 37–65.
- תורתו המשיחית של מהר"ל ("תפיסה אוטופית קיצונית") עומדת בקוטב הנגדי לזה של הרמב"ם (עמ' 39). המחבר מנגיד לשתייהן את תפיסת הראי"ה קוק, ובכך מחדד את אפיונה של משנת המהר"ל.
59. וינשטיין נילי, התיאולוגיה של המהר"ל מפראג, עבודת דוקטור, אוני' בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה.
- המהר"ל משיג על רמב"ם בעניינים עקרוניים, אך ויכוחיו אתו מתונים יחסית (ח"א עמ' 25, ועוד הרבה).
60. יעקבסון יורם, 'צלם אלוהים ומעמדו כמקור רעתו של אדם לפי המהר"ל מפראג', דעת, 19 (תשמ"ז), עמ' 103–136.
- "המהר"ל גם דוחה את פירושו של הרמב"ם שהצלם הוא 'השכל שבאדם'" (עמ' 105).
61. כהן דוד, קול הנבואה (פריט 38), עמ' קצט–קפ.
- "מהר"ל הוא נגד איחוד הקבלה והפלוסופיה, ביחוד בענין תארים אלהיים עצמיים ופעליים ... מהר"ל דחה את הפלוסופיה הַיְנִיית שמשלה בפילוסופיה האסכולית ובפילוסופיה הדתית היהודית הספרדית ובראשה מורה נבוכים. הוא נסמך על רב חסדאי קרשקש".
62. סורוצקין דוד, 'התיאולוגיה של הנבדל' — המהר"ל מפראג, קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 263–328.
- "מגמה הגוברת והולכת בהגות הספרדית בשלהי ימי הביניים: לבסס את הפרטיקולריות של הדת היהודית ולהרחיקה מהיסוד האוניברסלי שבפילוסופיה האריסטוטלית בכלל ומפרשנותו המסוכנת של אבן רושד בפרט ... והיא באה לידי שיא בכתבי המהר"ל" (עמ' 279); מהר"ל דוחה את 'החוק הטבעי', "והתורה שוב אינה נתפסת כבעלת 'מבוא בעניינים הטבעיים', כלשון הרמב"ם (מו"נ ב מ)" (עמ' 288); במסגרת דחייתו הכוללת את הדוקטרינה הטבעית של החוק ... המהר"ל דוחה את הדעה שהבסיס להלכות איסור והיתר נובע מטבע המאכלות המולידים מזג רע (עמ' 290);
- 35 על הגדרתו כ'מקובל' נשברו קולמוסים רבים. ראו למשל בפריט 74 עמ' יט–כו, ובפריט 268, עמ' 87–97. לסיכום תמציתי אחרון של המחקר ראו יהונתן גארב, 'על מקובלי פראג והשפעתם לדורות', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 363–366.

הגדרתו את השלטון הפוליטי: "שלא כדעת הרמב"ם ... מתוארת ההנהגה הנימוסית בפירוש כ'בלתי טבעית'" (עמ' 293);
 טעמי המצוות: "דחיית הדוקטרינה הטבעית בתפיסת החוק ... מובילה לניסוח עמדה רדיקלית ביותר בנושא העדר היחס שבין צווי התורה וצרכי האדם", בניגוד למשנת הרמב"ם (עמ' 294). הוא מוסיף, שליבוכיץ, הרואה עצמו כתלמיד הרמב"ם, קרוב כאן יותר למהר"ל מאשר לרמב"ם (עמ' 297–299);
 המחבר מתפלמס עם מחקר אחר [רבקה ש"ץ, 'התפיסה המשפטית של המהר"ל — אנטיטזה לחוק הטבעי', דעת, 3–2 (תשל"ט), עמ' 147–157],³⁶ וטוען ש"אין להעמיד את תפיסתו המשפטית כהתנגדות בעלמא לרמב"ם בפרט ולפילוסופיה השכלתנית של ימי הביניים ... אולם ... היא מחוברת לבעיות השערה" (עמ' 296–297);
 'סדר' העולם: המחבר עומד על משמעותו המצומצמת של המונח בכתבי הרמב"ם, לעומת מרכזיותו אצל מהר"ל, ששאב זאת ככל הנראה מתומס אקווינס (עמ' 317–221);
 מושג ה'שכל' עבר טרנספורמציה ממשמעותו הפילוסופית המובהקת למשמעות המהר"לית המציינת את השכל הנבדל או את הכלי באמצעותו ניתן להתעלות אליו (עמ' 321–324).

63. קליינברגר אהרן פריץ, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים

תשכ"ב.

הגדרת האדם כ'חי משכיל': "כרמב"ם, כן אף מהר"ל סבור כי עובדת היותו מחונן בשכל, היא המביאה את 'מותר האדם מן הבהמה'" (עמ' 30–31);
 מדגיש מאוד את הבחירה החפשית של האדם; את בעיית 'ידיעה ובחירה' פותר באופן אחר מן הרמב"ם (עמ' 32–36);
 תכלית הבריאה, ובכללה בריאת הגלגלים והמלאכים, היא למען האדם, בניגוד לשיטת הרמב"ם (עמ' 36);
 "אין האדם יצור חברותי מטבעו", בניגוד לדעת אריסטו שאומצה ע"י הרמב"ם שהאדם מדיני בטבע (עמ' 36–37 והע' 39);
 מאמץ שיטת ריה"ל על סגולת עם ישראל וארץ ישראל (עמ' 37–42);
 תורת הלשון: אינה יצירתה של האומה כי אם מתנה מידי שמים ... אלוהים נתן לכל עם לשון בהתאם לאופיו ולמהותו", בניגוד לתפיסה המימונית (עמ' 37 הע' 49);
 תורת ההכרה: מקבל מהרמב"ם את מושג 'המושכלות הראשונות' אך אינו מבחין בינו לבין 'המפורסמות' (עמ' 59–60); 'השכלים הנפרדים' הם ביטוי לאידאות האפלטוניות, למרות הניסוח הנשען על הרמב"ם (עמ' 61);
 בעיית ההגשמה: עמ' 68–71; חוקיות הטבע, ניסים, לימוד חכמות: עמ' 77–94; שלמות האדם ותכליתו: עמ' 94–107;
 ההידמות לאל ואופני השגתו: עמ' 107–113; טעמי המצוות: עמ' 113–119; החינוך ומפריעיו: עמ' 122–129 והע' 12, 22.

לד. יום טוב ליפמן מיהליוזין (סוף המאה הי"ד ותחילת הט"ו)

64. וינשטוק ישראל, 'פירוש ספר יצירה לר' יום טוב ליפמן מילהויוזין', טמירין, ב

(תשמ"ב), עמ' צג–קכא.

"ברוח תפיסת היסוד הידועה של זה המחבר, כי הקבלה והפילוסופיה לאמיתו תואמות זו את זו (כשהכוונה הסתמית שלו ב'פילוסופיה' היא למ"ש הרמב"ם במורה הנבוכים)" (עמ' צו).

36 מחקר זה נסקר בהרחבה ברשימתו של דינסטאג, לעיל הערה 5, דעת, 26 (תשנ"א), פריט 12 (עמ' 66).

65. נהוראי מיכאל צבי, ר' שלמה בר' יהודה הנשיא ופירושו למורה הנבוכים, עבודת דוקטור, האוני' העברית, ירושלים תשל"ח.
מוצא סימוכין לדעתו של קופפר,³⁷ לפיה הושפעה פרשנותו הקבלית של ר' יום טוב ליפמן מילהוין למורה הנבוכים מפירושו של ר' שלמה בר' יהודה הנשיא (עמ' 5, 14 הע' 8).

לה. יוסף הבא משושן (המאה הי"ד)³⁸
66. פלג ארז, בין פילוסופיה לקבלה (פריט 88), עמ' 203–220.
מתפלמס עם חפיסת הנס החלוי ברצון קדום (207–208).

67. שוורץ דב, ישן בקנקן חדש (פריט 28), עמ' 23 הע' 22.

לח. יעקב בן ששת גירונדי (המאה הי"ג)
68. פלג ארז, בין פילוסופיה לקבלה (פריט 88), עמ' 155–168.
ריב"ש היה ראשון שבספרו משיב דברים נכוחים הופיע כמקובל המתפלמס עם הפילוסופיה, ובמיוחד עם המימונים הרדיקליים.

מ. יצחק ב"ר שמואל דמן עכו (המאה הי"ג–הי"ד)
ראו פריט 347.

מא. לוצאטו, ר' משה חיים – רמח"ל (1707–1747)
69. גולדפילד לאה נעמי, 'פרק בתפישת הקבלה באיטליה במאה התשע עשרה', סיני, פז (תש"ס), עמ' קנד–קנח.
ר' משה שמואל גירונדי, רבה של קהילת פאדובה בשנים 1829–1852, הוציא לאור לראשונה את דעת תבונות (1889). בשער הנוסף לספר, "שניסחו רמ"ש גירונדי, נמסר תוכנו של הספר: 'ספר דעת תבונות הנקרא מאמר הוכוח ... בשרשי האמונה והדת ב"ג עקרי הרמב"ם"' (עמ' קנד).

70. הנסל זיואל, ראו מאמרה הנדפס בכרך זה.

71. וילמן פינחס, 'הספר "מסילת ישרים" לרמח"ל וזיקתו לרמב"ם', סיני, קב (תשמ"ו), עמ' רנח–רסט.³⁹
"עיון במסילת ישרים מגלה שרמח"ל הושפע מן הרמב"ם, וביטויים, רעיונות, ודפוסי מחשבה של הרמב"ם, משוקעים בספרו" (עמ' רנט).
"גם בחיבורים אחרים של רמח"ל ניכרת זיקה לרמב"ם, לדוגמה: בספר 'דעת תבונות' (שם, הע' 6).⁴⁰

37 מחקרו נרשם אצל דינסטאג (לעיל הערה 36), פריט 4 (עמ' 70–69).
38 אמנם, לפי המחקרים החדשים, המונים אותו בחבורת המקובלים שיצרה את ספר הזוהר, מן הראוי להקדים את זמנו לאמצע המאה הי"ג.
39 מקור זה נזכר כבר אצל דינסטאג, והובא שוב משום ההוספה המובאת בהערה הבאה.
40 על ציטוטי שם מדעת תבונות מהר"ב הרב פרידלנדר, יש להוסיף גם: עמ' פו, פסקה ק; עמ' קס, פסקה קנו.

72. ליבוביץ ישעיהו, שיחות על "מסילת ישרים" לרמח"ל (פריט 56).
אף ש'מסילת ישרים' נכתב ע"י מקובל, הוא עוסק כולו באדם ולא באלוהים. בכך, קיים דמיון מסוים בינו ובין שמונה פרקים של הרמב"ם, שאף עיקרו עוסק באדם (עמ' 25–26); אינו מונה את רוח הקודש בין מדרגותיו, כיון שלתפיסתו (הקבלית) היא באה מן האל אל האדם. הרמב"ם, לעומתו, סובר שהיא באה מן האדם, והיה מונה אותה (עמ' 49);
רמח"ל הכיר היטב את כתבי הרמב"ם, וגם ידע את מורה הנבוכים בעל-פה, אך לא הזכירם כיון שידע כי הרמב"ם היה מתנגד לכתביו הקבליים והיה רואה בהם עבודה זרה (עמ' 25–26, 58, 61); שאב מהרמב"ם את המשמעות האינטלקטואלית של המושג 'דבקות' (עמ' 67), אך סופו ה'דמוקרטי' של מסילת ישרים מנוגד לאידיאל האינטלקטואלי (עמ' 582); לא ברור שיש להבחין בין מושג ה'עולם הבא' אצל הרמב"ם ורמח"ל (עמ' 60–61).
הערות לפי סדר מסילת ישרים:
פרק א: רמח"ל הושפע מהל' תשובה פרקים ז"ח (עמ' 58); אין לראות בפתיחה "יסוד החסידות ... שיתברר אצל האדם מה חובתו בעולמו" (=חובת האדם), אנטיזה לפתיחת הרמב"ם "יסוד היסוד והעמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון" (הכרת האל). כיון שגם הרמב"ם מכון לידעה המביאה את האדם להכרה שאין דבר מלבד עבודת ה' (עמ' 58); קיימת הקבלה בראיית הכרת האדם כיסוד לחובת המעשים (עמ' 81–82); "העולם נברא לשימוש האדם" — מנוגד לתפישת הרמב"ם (עמ' 73–76);
פרק ב: מבוסס על דברי הרמב"ם בשמונה פרקים (עמ' 97–98);
פרק ג: הוזהירות תלויה בהתבוננות — השפעה מימונית (עמ' 159); ראו לעיל כאן את הערתו על פרק א);
פרק יג: השוואה לדעת הרמב"ם בעניין הפרישות;
פרק כא: האהבה תלויה בשכל — השפעה מימונית (עמ' 423).
פרק כו: מנגיד בין תפיסת הנבואה של הרמב"ם ("האל מנבא את בני האדם")⁴¹ לבין תפיסתו של רמח"ל, "שכאשר האדם מגיע לקדושה מיד שורה עליו רוח הקודש".
ראו עוד פדיה חביבה, 'ליבוביץ ורמח"ל', ישעיהו ליבוביץ: בין שמרנות להדיקליות, עיונים במשנתו, רביצקי אביעזר (ע'), ירושלים תשס"ז, עמ' 40–58.
73. מרקוס אהרן, קסת הסופר, פירוש על תנ"ך ומשניות, תל-אביב תשל"א, עמ' 326.
מבאר את שיטת הרמב"ם (המונה מצוה להאמין) עפ"י דברי רמח"ל.
74. פריימן ראובן, נתיב למהר"ל, תל-ציון תשס"ד, עמ' כב–כג.
רמב"ם נהג להצפין את דבריו, וכך נהג גם רמח"ל. למעשה, זוהי כבר דרכם של חז"ל באגדותיהם.
75. שרקי אורי, על שמונה פרקים לרמב"ם, עוז דוד בלומן (ע'), תשס"ח, עמ' קס–קסד.
מקור התוקף של הערכים לפי הרמב"ם ולפי רמח"ל (עמ' פט); מעמת בין מדרגת הקדושה ברמב"ם וברמח"ל, אך מראה כי דברי הרמב"ם בנושא הדבקות (מוה"נ ג נא) משתלבים עם דברי רמח"ל (עמ' קס–קסד).

מב. לוריא, ר' יצחק, האר"י הקדוש (1534–1572)
ראו לעיל: לא. ויטאל, ר' חיים (1543–1620)

מג. לטיף, ר' יצחק בן אברהם⁴² (1220–1290)⁴³
 76. אידל משה, 'אברהם אבולעפיה והאיחוד המיסטי', פרקים בקבלה נבואית,

ירושלים תש"ן, עמ' 5–38.

"בני דורו של אבולעפיה, מקובלים כר' יצחק אבן לטיף, ר' משה דיליאון, ותלמידו של אבולעפיה, ר' יוסף ג'יקטילה, החלו את הקאריירה האינטלקטואלית שלהם בהשפעתו של הרמב"ם, או לפחות כתוצאה מהתעניינות עירה בדעותיו. עם זאת, כמה שנים מאוחר יותר, עברו הם אל תפיסות תיאוסופיות או אל המחשבה הניאופלטונית, והפכו לביקורתיים ביחס לרמב"ם ולאריסטוטליות, או למזער, אדישים לדרך מחשבה זו. המקובל היחיד שנשאר נאמן לדעותיו של הרמב"ם היה אבולעפיה, למרות המהפך העצום בתפיסת עולמו" (עמ' 6).

77. חנה כשר, 'למשמעותם של המונחים קבלה ומקובל בכתבי לטיף', דעת, 41 (תשנ"ט), עמ' 7–12.

המחברת עומדת על הכנתו של אבן לטיף את המונח קבלה, כמה שמביא לאמונת החפץ האלהי, קרי: לאמונה לפיה העולם נברא ומושגח על ידי רצון אלהי פועל, כמקובל במסורת התורנית ממש רבינו ואילך (עמ' 10–11). היא אף מצביעה על קרבה בהבנת הטרמינולוגיה 'קבלה' בין אבן לטיף ובין הפילוסופים ר' שמואל אבן תיבון ומחוטנו ר' יעקב אנטולי, שניהם הוגים מיימוניים (עמ' 11–12).

78. אברהם מלמד, 'אבן לטיף ופלקירא על מידות המלך הפילוסוף', טורא, ב (1992), עמ' 162–177.

בפרפרזה של אבן לטיף על מדרותיו של המלך הפילוסוף, הוא נוקט כמה מודיפיקציות העוקבות אחרי דברי הרמב"ם במורה הנבוכים ב ל"ב. לדוגמא: אי' הזיהוי בין המלך-הפילוסוף ובין הנביא בהכרח (עמ' 166).

על כתפי ענקים, תולדות הפולמוס בין אחרונים לראשונים בהגות היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, רמת-גן תשס"ד, עמ' 156–157.

אבן לטיף בדומה לרמב"ם, הורה לעיין בביקורת בדברי הפילוסופים הקדמונים. שיטתו של אבן לטיף מורה לכתחילה על תמימות דעים בקרב הפילוסופים הקדמונים, כאשר מגמתו היא להראות את חסרונם בהמשך דבריו.

79. רז שועי, 'יצחק אבן לטיף ומורה הנבוכים, עבודת גמר, אוני' בר-אילן תשס"ה.

ניתן לראות בפרקים שלמים מחיבורי אבן לטיף ביטוי של פרשנות ניאופלטונית עקיבה לדיונים מקבילים במורה הנבוכים, מבלי שאבן לטיף היה ער כלל לכך שבמקצת דיוניו נטה לחלוטין מכוונת דברי הרמב"ם. המחבר מרחיק את אבן לטיף מהשתייכות לחוגי המקובלים בדורו, וקובעו כפילוסוף ניאופלטוני גרידא, שאמנם הכיר טקסטים בעלי אוריינטציה קבלית, כגון כתבי חוג העיון, ברם, התייחס אליהם כמדרשי חז"ל אותנטיים ובארם באופן פילוסופי אלגורי.

'מטפיסיקה ומעשה מרכבה: הרמב"ם ויצחק אבן לטיף', נדפס בכרך זה.
 דן בפרוטרוט בכאור מעשה מרכבת יחזקאל במורה הנבוכים (ח"ג פרקים א–ז) ובהערה פרשנית שהקדיש יצחק אבן לטיף לכאורו של הרמב"ם בחיבור השחרות שלו, שער השמים (1238). המחבר מראה כי אבן לטיף כלל את הרמב"ם כחלק משרשרת של בעלי סוד פילוסופיים ניאופלטוניים בספרד המוסלמית (אלאנדלוס).

42. הביבליוגרפיה עליו נכתבה ע"י ידידי שועי רז, המסיים בימים אלה את עבודת הדוקטור על אבן לטיף (לדבריו: אבן אללטיף), ותודתי מסורה לו.

43. כך לפי דינסטאג; רז מתקן ל: 1270–1210.

80. Raz Shoey, 'Isaac ben Abraham Ibn Laṭīf', *Encyclopedia Judaica*, Second Edition, New York, 2006, Vol. 12, pp. 506–507.

קובע כי זיקתו של אבן לטיף כלפי מורה הנבוכים הגה עמוקה ומקיפה משהוצע בעבר. קובע את מקומו של אבן לטיף כפילוסוף ניאופלטוני שאמנם הכיר תכנים קבליים, אך לא הזדהה עמם.

מה. מנשה בן ישראל (1604–1658)

81. מנשה בן ישראל, נשמת חיים, ג כח, לייפציג תרכ"ב, עמ' 88.
מצטט את האגדה שהרמב"ם הפך בסוף ימיו למקובל.

מט. עזרא בר' שלמה מגירונה (נפטר 1238 או 1245)

82. שלום גרשם, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', ספר ביאליק, פייכמן יעקב (ע'), תל-אביב תרצ"ד, ח"ב עמ' 155–157 (ושוב: הנ"ל, מחקרי קבלה, א, תל-אביב 1998, עמ' 27–30).

שלום מפרסם איגרת מר' עזרא לר' אברהם העוסקת ביחסם לרמב"ם:

מצטט דברי הרמב"ם במו"נ א יט בעניין ה'כבוד' (עמ' 155);

מתייחס לשאלת ר' אברהם "באיזה דבר בא רבינו משה כנגד הקבלה", ומשיב שאלו דבריו במו"נ ב כו המבקרים את דברי ר' אליעזר הגדול "שמים מהיכן נבראו". לדעתו, צודק ר' אליעזר, ודבריו הם "על דעת אפלטון האומר כי מן השווה שימצא הכוורא דבר מלא דבר, כי יש חומר נמצא" (בריאה מחומר קדום).

83. הכהן נפתלי יעקב, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ז, ערך מב: רבינו עזרא בן שלמה מגירונא, חיפה תשכ"ז, עמ' שטו.

מצייין את איגרת ר' עזרא מגירונה (פריט 82), ומסיק שלדעת ר' עזרא, הרמב"ם התנגד לקבלה רק בעניין אחד.

נד. קורדובירו, ר' משה (1522–1570)

84. וקס רון, 'החסידות והרמב"ם', קובץ הרמב"ם [=סיני, קלה–קלן], ירושלים תשס"ה, עמ' תכ–תכז.

היחס למעשה החולין ("בכל דרכיך דעהו"): משווה בין גישות הרמב"ם, המקובלים (וביניהם רמ"ק), והחסידות.

85. זק ברכה, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה.

"בעקבות הרמב"ם הוא טוען שאין באפשרותו של אדם להסיק מדיעתו על ידיעת האל" (עמ' 68–69);

"לומד מן הרמב"ם את משמעותו של המושג 'מקום' כביטוי למדרגת השגתו השכלית של האדם" (עמ' 70).

86. כהן דוד ('הרב הנזיר'), קול הנבואה (פריט 38), עמ' קפט–רד.

קובע: "רמ"ק הולך בדרך המחקר בקבלה" (עמ' קצא), וסוקר דיונים שלו בשאלות פילוסופיות שהעלו הרמב"ם ובני חוגו. כמו הרמב"ם, העוסק בראש ספר המדע בשאלת הידיעה והבחירה, עוסק בכך גם רמ"ק בתחילת ספר אילמה (עמ' קצא הע' קמח).

- ס. שם טוב ב"ר שם טוב (1390–1440)
87. מודינא יהודה אריה, ארי נוהם (פריט 29).
מגנה את ר' שם טוב על התקפתו נגד הרמב"ם (פרק א, עמ' ד-ה; פרק כו, עמ' פד; הוספות, עמ' קב-קג).
88. פלג ארז, בין פילוסופיה לקבלה, ביקורת השכלתנות היהודית בהגותו של ר' שם טוב בן שם טוב, עבודת דוקטור, אוני' חיפה, 2001.
ע"ע מאמרו הנדפס בכרך זה.
89. רגב שאול, 'לבעיית לימוד הפילוסופיה בהגות המאה הט"ו: ר' יוסף נ' שם טוב ור' אברהם ביכאגור', דעת, 16 (חורף תשמ"ו), עמ' 58.
ר' שם טוב מתקיף את הרמב"ם על הרעיונות הפילוסופיים אך גם מעניק לו מעמד מיוחד בשל היותו סמכות הלכתית. "מכאן אי הדיוק בתגובתו של אלאשקר נגד שם טוב, שהיתה כאמור התקפה ספציפית בנושא ספציפי" (שם הע' 8).
90. שוורץ דב, ישן בקנקן חדש (פריט 28), עמ' 23–28.
- רמב"ן (המשך לרשימה 'הרמב"ם ורמב"ן' 44)
- יחס רמב"ן (כללי) ומקומו בפולמוס
91. וינברג צבי, 'הערות אודות פירושי הרמב"ם בפירושו של רמב"ן לתורה', שמעתין, 84 (טבת-אדר ב' תשמ"ו), עמ' 11–13.
92. גדל גדליה, בתורתו של ר' גדליה, שילת יצחק (ע'), מעלה אדומים תשס"ד, עמ' קסו.
ביחס לדברי הרמב"ן החריפים בפרשת וירא נגד הרמב"ם: "אין ספק שהרמב"ן רק מבטא בזה בצורה קיצונית את דעתו ... אדרבה, הוא העריך אותו מאוד. אח"כ נהייתה מזה מחלוקת שלימה. ככה זה תמיד: ה'חסידי'ם הם יותר גרועים; ה'רבי'ים' עצמם יכולים להיות בשלום".
93. פדיה חביבה, הרמב"ן, התעלות: זמן מחזורי וטקסט מקודש, תל-אביב 2003, עמ' 19.
94. ליהמן חיים מנחם, 'הפולמוס והסאטירה בשירה העברית בפולמוס הרמב"ם', מסורת הפיוט, א (תשנ"ז), עמ' 103–112.
מתווכח עם פרשנותו של בראדי לשירו של משולם דיפיארה. לדעת בראדי, דיפיארה כתב את השיר לאחר שקרא את אגרת רמב"ן על הפולמוס, ומציע עמדה ממצעת. ליהמן סבור שהשיר הוא פרודיה על דברי רמב"ן. תוך כדי הדיון, עומד המחבר על היחס בין רמב"ם לרמב"ן.

95. שוורצמן יוליה, הגותו של יצחק ׳ן שם טוב: סוגיות פסיקאליות ובעיות תיאולוגיות במחשבה הימיביניימית המאוחרת, עבודת דוקטור, האוני׳ העברית, ירושלים תש״ן, עמ׳ 245.

ר׳ יצחק בן שם טוב מסביר ״את התנגדותו של רמב״ן לדברי הרמב״ם כהכנה לקרייה או כפן אחר של התורה״.

96. הלברטל משה, על דרך האמת, ירושלים תשס״ו, עמ׳ 334–346.

97. Berger David, 'How Did Nahmanides Propose to Resolve the Maimonidean Controversy', *Me'ah She'arim*, Studies in Medieval Jewish Spiritual Life in Memory of Isadore Twersky, E. Fleischer, G. Blidstein, C. Horowitz & B. Spetimus (eds.), Jerusalem, 2001, pp. 135–146.

היחס העיוני ביניהם

98. גינצבורג יצחק, תום ודעת, ישראל אריאל (ע׳), כפר חב״ד תשס״ד, עמ׳ כ–נח.

הבחנה רוחנית בין שיטותיהם, ותיאור דרכיהם השונות בעבודת ה׳.

99. הלברטל משה, על דרך האמת (פריט 96), עמ׳ 334–352.

100. הנשקה דוד, ״סודו המשפטי של המושג ״אומה״: בין הרמב״ם לרמב״ן״, שנתון המשפט העברי, יח–יט (תשנ״ב–תשנ״ד), עמ׳ 177–197.

101. לוברבוים יאיר, ״קבלת הרמב״ן על בריאת האדם בצלם אלוהים״, קבלה, 5 (תש״ס), עמ׳ 287–326.
מבחין בין שיטותיהם בענין ״צלם אלהים״.⁴⁵

102. פדיה חביבה, הרמב״ן (פריט 93), עמ׳ 25, 128–130, 155 הע׳ 113, 161, 231–241, 246, 265 הע׳ 3, 275.

המראה והדיבור (פריט 6), עמ׳ 22.
השם והמקדש במשנת ר׳ יצחק סגי נהור, ירושלים תשס״א, עמ׳ 266–279.

103. קרויס שמואל, ״היחס המדעי בין הרמב״ן והרמב״ם״, הגרן, ה (תרס״ו), עמ׳ 78–117.

45 הסתייגות משיטתו ראו אצל חביבה פדיה, המראה והדיבור (פריט 6), עמ׳ 18 הע׳ 2.

קארו, ר' יוסף⁴⁶ (המשך לרשימה 'ליחס מרן אל משנת הרמב"ם'⁴⁷)

104. אלטשולר מור, 'תורת הנבואה וחווית הנבואה של ר' יוסף קארו, בדרכי שלום, עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, בנימין איש שלום (ע'), ירושלים תשס"ז, עמ' 273–293.
זיקתו של ר"י קארו למשה רבינו, רשב"י, והרמב"ם.

105. ורבלובסקי ר"י צבי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל (פריט 12).
מדפיסים ומעתיקים של מגיד משרים "צנור" את הנוסח כדי לסלק התבטאויות הפוגעות באישים נעצרים. בין הדוגמאות: באחת הדורות בספר "מפרין המגיד דברי בלע של מקובלים, כי הרמב"ם נענש על שכלתנותו המופרזת בכך שהתגלגל בתולעת ('רחשא'). בשלב מסוים של העתקת 'מגיד משרים' הושמטה המילה 'רחשא' ונשאר הביטוי 'דאגלגל' וכו', שהוא חסר משמעות" (עמ' 43, 168 הע' 5).

106. כהן דוד, קול הנבואה (פריט 38), עמ' קפג.
"מחבר 'כסף משנה' על 'משנה תורה' לרמב"ם ... והוא היה גם רבן של ראשוני גדולי המקובלים בצפת — נמצא איחוד התורה, הנסתר והנגלה כאחד, שמקורם רוח הקודש, הרוח הנבואי".

איסרליש, ר' משה (רמ"א)⁴⁸

107. 'כהן-צדק, 'תועפות רא"ם' (הערות רמ"א על 'מורה נבוכים'), אוצר חכמה, ב (תרכ"א), עמ' 15–17; המשך: שם ג (תרכ"ה), עמ' 5–6 (ושוב, בתוך: פישמן (מימון) יהודה, מדי חודש בחודשו, ג, ירושלים תשי"ז, עמ' 44–46).⁴⁹

108. אלבוים יעקב, פתיחות והסתגרות (פריט 44).
הגהות והערות הרמ"א על מורה נבוכים, נכתבו על גלין מו"נ דפוס ונציה שי"א שהיה ברשותו, והן מתבססות בעיקר על פירושי שם טוב ואפו"ד, אם כי רמ"א הביא גם מדברי ר"י כספי ונרבוני (עמ' 46 הע' 200);
המחבר סוקר את זיקתו של רמ"א למורה הנבוכים, ואת פולמוסו עם מהרש"ל (עמ' 156–159).

46 דיון ביבליוגרפי התנהל בעבר בשאלת זיקתו של ר"י קארו לקבלה, בפרט בשאלת חיבורו את הספר מגיד משרים. לסיכום המחקר ולמסקנה חד-משמעית על ייחוסו לקארו, ראו ורבלובסקי ר"י צבי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל (פריט 12), הטוען כי אנשי חכמת ישראל ניסו ע"י שלילת בעלותו על מגיד משרים ל"טהר" את שמו של קארו, הפוסק החשוב, מעיסוק בחכמת הקבלה שיחסם אליה היה שלילי. וע"ע במבוא למהדורת הרב יחיאל בר-לב של מגיד משרים (פתח תקוה תש"ן), עמ' ה-ח.

47 לעיל הע' 8.

48 רמ"א נסקר ברשימתו המוקדמת של דינסטאג (לעיל הע' 4, עמ' 128), אך נשמט כרשימות הכאות (ראו מש"כ ע"כ במבוא).

49 על הערות אלו, ראו עוד להלן פריט 115.

109. הורדצקי שמואל אבא, שלש מאות שנה של יהדות פולין, ירושלים תש"ו, עמ' 25
 "בענייני אמונות ודעות עמד ... ביחוד תחת השפעת הרמב"ם", אך חלק עליו בכמה עניינים
 (עמ' 25–28);
 היה גם מקובל, וניסה לתאם בין הפילוסופיה המימונית לבין הקבלה (עמ' 28–32).
 'השפעת הרמב"ם על הרמ"א', אמת ליעקב, ספר יובל למלאות שבעים שנה
 למורנו ורבנו יעקב פריימאן, ברלין תרצ"ז, 42–57.
 "בענייני אמונות ודעות היה הרמ"א מושפע כולו מתורת הרמב"ם", אם כי בהלכה הרבה
 לחלוק ולהשיג על ה'בית יוסף' אשר קבע את ההלכה כר"ף וכרמב"ם. בספרו 'תורת העולה'
 אין כמעט פרק שלא מוזכר בו הרמב"ם. 'מורה הנבוכים' היה כל כך חביב עליו, עד שציטט
 ממנו בספרו ההלכתי (עמ' 42–43); בעקבות חקירתו בתורת התארים, והעיונות בין שיטת
 הרמב"ם לשיטת המקובלים, אימץ את תורתו של בוטריל על אחדות הקבלה והפילוסופיה
 (עמ' 45).
 'רבינו משה איסרליש: שיטתו והלך נפשו', הגרן, א (תרנ"ח), עמ' 4–25.
 ע"ע בפריט 112.
110. זיו אשר, רבינו משה איסרליש (רמ"א), ירושלים תשי"ז, עמ' רלח–רנב.
 לא היה פילוסוף מקורי אלא לקטן: עסק בפילוסופיה בזמנו הפנוי, וגם בקבלה לא התמיד
 הרבה, אם כי היה בקי בזה ורשאר ספרי המקובלים. מאחד בין הפילוסופיה והקבלה,
 ולכן, מצד אחד, דוחה את דברי המקובלים בכמה עניינים שאינם מתיישבים עם השכל. מצד
 שני, מגמה זו הובילה אותו לפרש את משנת הרמב"ם באופן מתון. רמ"א תמה על דבריו
 של הרמב"ם נגד פעולת שמות האל (מו"נ א סא).
111. טשרנוביץ חיים ("רב צעיר"), תולדות הפוסקים, ג, ניו-יורק תשי"ח, עמ'
 68–70.
 רמ"א "היה ממכבדי הפילוסופיה" ואף פסק על פיה (בניגוד לרמב"ם שלא הכניס את
 הפילוסופיה לשדה ההלכה); היה הראשון שהכניס את המורה לשדה ההלכה, בעור שהוא
 התנגד לפסיקה עפ"י ספר הזהר — "זה מפני שהלמודים הפילוסופיים היו אצלו עיקר,
 והקבלה טפלה להם ... לימוד הקבלה היה אצלו מן השפה ולחרץ" (עמ' 68–69). רמ"א
 התנגד להפצת ספרי הקבלה בקרב ההמון, אך הוקיר את הקבלה וספר הזהר בכל מקום
 שאין הדבר נוגע להלכה.
112. כ"ץ בן ציון, רבנות, חסידות, השכלה: לתולדות התרבות הישראלית מסוף
 המאה ה"ט עד ראשית המאה הי"ט, ישראל תשט"ז.
 מסכם את גישתו של הורדצקי (פריט 109) במילים הבאות: "לפי הורדצקי, אפשר לומר
 בלשון המקובלים, 'שנתגלגלה נשמתו של הרמב"ם ברמ"א'. המחבר מוצא בכך הפרזה
 (עמ' 14);
 "אמר לקשר בין פילוסופיה וקבלה, בין המורה נבוכים לספרי קבלה שהיו בימיו, אף
 שהזיווג לא עלה יפה. ואולם, כאן היה נסיון נועז ומשונה, שלא עלה על דעתו של שום גאון
 אחר בדורו"⁵⁰ (עמ' 22). ספרו תורת העולה נכתב כדי שיהיה דומה במקצת למורה נבוכים.
- 50 קביעה פסקנית זו — בטעות יסודה. ראו למשל דעותיהם של: ר' יום ליפמן מילהוין (בפריט 64); ר'
 מרדכי יפה בעל ה'לבושים' (בפריט 255); ר' יחיאל מפיסא [בתוך: ש"ג רחנטל, "מאמר על האדם
 הצדיק ותכלית העולם" לר' יחיאל נסים מפיסא, קבץ על יד, ח (תשל"ו), עמ' 457]; ר' משה בן

אך לא הצליח בכך, כיון שהספר לא מצא כמעט הד בדורו ובדורות הבאים. ניסה לשלב בו בין פילוסופיה לקבלה. דעת המחבר לא נוחה מכמה מפלפוליו, והוא מסיק: "לא היה בו ברמ"א ניצוץ משל הרמב"ם המעמיק ובהיר המחשבה" (עמ' 25–28).

113. ליכוביץ ישעיהו, שיחות על פרקי ההשגחה של הרמב"ם, ישראל תשס"ג, עמ' 409–412.

עולמו הרבני-תלמודי רחוק מאוד מזה של הרמב"ם, ולפיכך העובדה שבחר לפתוח את הגהותיו לשו"ע בציטוט ממו"נ ג נב, "מעניינת מאד וגם תמוהה ביותר" (עמ' 409); אע"פ ש"הוא לא הבין פילוסופיה ולא הבין את מורה נבוכים", הוא "חש בכל עומק נפשו שבדברי הרמב"ם בפרק נב מוצגת האמונה לשמה, שהיא האמונה התמימה", והעדיף על פני ציטוט מספרי המקרא או אפילו הזוהר. אמנם, הציטוט מקוצר מפני השוני הרוחני ביניהם ומתוך מגמה אוטורית (עמ' 410–411).

114. נהר אנדרה, דוד גזוז זמנו, ירושלים תשס"ה, עמ' 16–20, 41–48.

115. פלס ישראל מרדכי, 'כתב יד חדש – הגהות הרמ"א והלבוש על מורה נבוכים', ישורון, ט (אלול תשס"א), עמ' תשנו–תשסז.

116. רבינוביץ שאול פנחס (שפ"ר), עקבות של חופשי-דעות ברבנות של פולין במאה הט"ז, אברמסקי י"ד (ת'), ירושלים תשי"ט, עמ' 3–4.

עסק בלימוד פילוסופיה ומורה הנבוכים היה נר לרגליו, בייחוד בספרו תורת העולה. על אף שלא ראה את הקבלה בעין יפה, וסבר שסכנתה מרובה על זו שבפילוסופיה, הוא עסק גם בה, ובלשונו: "העלה מס לאופנה וכתב פירושים לזוהר".

2. הרמב"ם ותורת הקבלה

הרמב"ם כמתנגד לקבלה

שתי קבוצות הוגים נקטו גישה פשטנית זו: מתנגדי הקבלה, שראו ברמב"ם ובמשנתו את הדגם האידיאלי, וכן מקובלים או דרשנים שהעדיפו שלא להתמודד עם משנתו, מתוך ויתור על סמכותו או חשש מעימות עמה. יצוין, כי המנויים כאן מתייחסים למשנתו הכתובה של הרמב"ם, ואינם דוחים בהכרח את האגדה שהרמב"ם למד קבלה בסוף ימיו. מקורות אלו שכיחים למדי, ומלבד ההצבעה על זרם עיקרי זה, אין טעם לפרטם כי רבים הם. אעפ"כ, אציין כמה מהם, בני תקופות שונות.

117. אייבשיץ יהונתן,⁵¹ שם עולם, ווייסמאן אשר שמחה (ע'), וויען תרנ"א. מנגיד בין השקפות הרמב"ם לאלו של הקבלה (עמ' 7, ועוד).

יהודה, בעל אהבה בתענוגים (בפריט 290); וע"ע בפריט 302. כבר הורודצקי עצמו מציין (פריט 109, עמ' 45) לדבריו של בוטריל על אחדות הקבלה והפילוסופיה, וכן מציין (פריט 106, עמ' 54) לשיטתו של ר' מרדכי יפה. וע"ע בפריט 311. [על גישתו של בוטריל ראו במקורות שהובאו ברשימתו של דינסטאג (לעיל הערה 5), דעת, 25 (תש"ן), פריט כא, עמ' 75–76].

51 אינו רבה הנודע של פראג, בעל פלוגתתו של ר"י עמדין, אלא אחד מצאצאיו.

118. אירגאס יוסף, שומר אמונים (הקדמון), ירושלים תשכ"ה.
הרמב"ם התנגד לקבלה (עמ' ח-יא, עוד).
119. אלאשבילי ר' יום טוב (ריטב"א), ספר הזכרון, קלמן כהנא (ע'), ירושלים תשמ"ג.
מנסה ליישב בין דעות רמב"ם ורמב"ן אך מדגיש ששורש הויכוח ביניהם הוא שלרמב"ן היתה קבלה בעוד לרמב"ם לא היתה (עמ' מו, נו, סב, עד-עה). ועוד כותב: "ואם דרך האמת שרמזו בעניין זה רבינו הרמב"ן ז"ל בפירוש התורה היא נכונה יותר ... אבל מה נעשה לר"ם במז"ל אם לא ידע בדרך ההיא, או שידע ולא רצה ללכת בה" (עמ' צ).
120. גבאי מאיר, תולעת יעקב, ירושלים תשנ"ו, הקדמה.
האדם הוא תכלית הבריאה, בהתאם למסורת הקבלה, ואע"פ שהרמב"ם חולק (עמ' ב); דוחה דעת הרמב"ם על מהות התפילה, ומסביר כי טעותו נבעה מ"היותו ערום מן הקבלה האמתית המסורה ליחידי סגולה" (עמ' ו).
ע"ע לעיל פרק 1. יחס המקובלים לרמב"ם, כג. אבן גבאי מאיר. וע"ע בפריט 246.
121. גורפינקל אליהו, "מנחת קנאות" לר' זכריה בן משה, עבודת מוסמך, רמת-גן תשס"ו.
ר' זכריה בן משה יוצא להגן על ראב"ע והרמב"ם מקושיות רמב"ן בפירושו לתורה. נראה שפירושו, הכולל דחייה חריפה של הפרשנות המבוססת על סודות הקבלה, הוא חלק מן המאבק במאה ה"ט בקנדיאה נגד הקבלה. המסורת המיימונית נתפסת אצלו כמנוגדת לקבלה.
122. דילמדיגו יוסף שלמה (יש"ר מקנדיאה), מצרף לחכמה (פריט 3), פרק יב, עמ' 62.
מצטט את דברי מנחת יהודה (פריט 123) המגנה את נסיונו של אבולעפיה לפרש את מו"נ ע"ד הקבלה.
123. חייט יהודה, מנחת יהודה, [על] מערכת האלוהות (פריט 4), סוף ההקדמה.
מגנה את אבולעפיה על פירוש מו"נ בדרך הסוד (ראה פריט 4).
124. לוצאטו שמואל דוד, ויכוח על חכמת הקבלה, גוריצאה תרי"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ח), עמ' 21-22.
125. לפין מנחם מענדל, 'אלון מורה', פתיחה למורה הנבוכים, הוספה להמליץ, תרכ"ז, עמ' 7-8.
"בוא וראה מה בין הרב ז"ל ובין אותם פעוטי האחרונים:⁵² הוא הלך בדרך משה רבן של כל דורות וזרע ישראל, שלא רצה לומר דבר שלא יוכל לברר ולא אמר קבלו דעתי בעוד שלא הביא המופת, ואלו — אין מביאין שום ראיה וחזוק לדבריהם, אלא מגבבין עלינו סודות שתומות שלא ניתנו לברר ואין להם שחר כלל".
- 52 כוונתו, ככל הנראה, למחברים חסידים.

126. מודינא יהודה אריה, ארי נוהם (פריט 29).
הרמב"ם התנגד לקבלה, וחכמי הקבלה ר' שם טוב בן שם טוב, ר' מאיר אבן גבאי, ואליה גונינו⁵³ התנגדו אליו (פרק א' עמ' ג-ו, פרק ח' עמ' כג-כד, פרק יב' עמ' לו-מא, פרק כח עמ' פט, פרק ל' עמ' צג; ע"ע: מבוא, עמ' xxix, xxxvi; הוספות, עמ' קט).
127. מיזים יהודה ליב, קנאת האמת, למברג 1879, עמ' 178-201.
שם בפיו של בעל מרכבת המשנה (שלפי עלילת החיבור, מדבר עם הרמב"ם בעולם הנשמות), את הטענה כי ספר הזוהר חובר ע"י ר' משה די ליאון בתחילת האלף השישי, והרמב"ם לא הכירו. הרמב"ם מתנגד לקבלה ומזהה אותה כעבודה זרה.
128. נתן מנמירוב, חיי מוהר"ן, תז.⁵⁴
ספרי החקירה, וכיניהם חיבורי הרמב"ם: מילות ההגיון, מורה נבוכים, והחקירות שבמשנה תורה — "איטור גדול ללמוד אותם, והם מנוגדים לספי הזוהר והאר"י הקדוש.
129. פנחס אליהו מוילנא, ספר הברית השלם, ירושלים תש"ן.
מעמדת בין תפיסות הרמב"ם והמקובלים בעניינים רבים, ומצדד בדעת האחרונים. המחבר מציין כי אין להאמין לכל מה שכתב הרמב"ם, וכפי שהעירו כבר הקדמונים [ח"א (כתב יושר), מאמר ב' (חוג שמים) ו, עמ' מא; ע"ע: מאמר כ' (דרך אמונה)];
הוא כותב, שכיון שחכמת הקבלה וספר הזוהר טרם התפרסמו, הרמב"ם טעה לחשוב כי פרשנותו חושפת את סתרי התורה. לו היה הרמב"ם מכיר את תורת הקבלה, היה בודאי מאמץ אותה (ח"א, כתב יושר, דרך אמונה לב, עמ' שעז).
130. צווייפעל אליעזר צבי, שלום על ישראל, זיטאמיר 1869 (ד"צ ירושלים 1970),
ב, עמ' 94.
הרמב"ם ובני חוגו על הקבלה: "לא ידעוה, או שלא רצו לדעתה, או שהשמיטה כדבר שאין בו ממש".
131. קאפח יוסף.
הרב הקפיד שלא להתבטא ברבים נגד חכמת הקבלה. בציבור רווחות שמועות שונות בנושא,⁵⁵ והסוגיה נידונה באריכות בפורומים שונים ברשת האינטרנט. אציין כאן כמה מקורות בכתב העשויים ללמד על דעתו ביחס לחכמה זו, וכן על יחס הרמב"ם אליה:
שיחת דקלים, מלמד אורי (ע'), ירושלים תשס"ה.
החיבור, שכתב הרב בנעוריו בתימן, מציג ויכוח בין שני אישים ביחס לחכמת הקבלה וכן ביחס לדברי שד"ל נגד חז"ל, רמב"ם וראב"ע. 'צפנת פענח' מסביר ל'יוסף' שאין לפרש את ספר יצירה עפ"י רעיונות תורת הקבלה, ויוצא נגד שד"ל שזילזל ברמב"ם;
53. ראו פריט 31.
54. על ההתנגדות לספרי המחקר של הרמב"ם אצל ר' נחמן מברסלב ותלמידו ר' נתן, ראו שמואל פינר, 'באמונה בלבד! הפולמוס של ר' נתן מנמירוב נגד האתאיזם וההשכלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טו (תשנ"ט), עמ' 89-124. ע"ע י' דינסטאט, 'המורה נבוכים וספר המדע בספרות החסידות' (פריט 270), עמ' שטז-ש"ז.
55. אחת השמועות מספרת כי כשהתמנה הרב לכהונת דיינות, הוא אולץ להשבע כי אינו מאמין בדברי סבו והוא מאמין באמיתות חכמת הקבלה. אציין כי השמועה הוכחשה ע"י נכדתו בספר הביוגרפי שכתבה עליו. ראו אביבית לוי, הולך תמים, תשס"ג, עמ' 133 הע' 161.

במהלך הדיון מוכיח 'צפנת' כי אין לזהות את הספירות עם עשרת השכלים הנבדלים שמנה הרמב"ם (עמ' 61–62);

המהדיר משער, כי 'צפנת' מסמל את סבו של הרב, הרב יחיא אלקאפח (שנודע בשל פולמוסו נגד הקבלה בתחילת המאה ה-20), המדריך את נכדו יוסף לזנוח את רעיונות הקבלה (עמ' 6, 9–10).

חגי סגל, 'מורה נבוכים', ראיון עם הרב יוסף קאפח, נקודה, 218 (ראש השנה תשנ"ט, ספטמבר 1988), עמ' 28: 56

"מה דעתך על תופעת ההיוועצות במקובלים כמו הרב כדורי, בהפצת קמיעות וכו'?

— הרמב"ם אומר עליהם שיש בהם קריצה של עבודה זרה ...

הקבלה היום מאוד פופולארית בקרב שכבות עממיות, זה בריא?

אני לא מבין בקבלה, ולא עסקתי מעולם בדברים האלה, אפילו לא למדתי את זה. למדתי רמב"ם. אם הרמב"ם מקובל, גם אני מקובל, אם הרמב"ם לא מקובל, אז אני לא מקובל".

ע"פ בפריט 214.

132. ראטנער אברהם מאיר, בין השורות, ניו-יורק 2002, עמ' קמ–קמא.

ביחס לדברי ר' מאיר שמחה מדוינסקי (משך חכמה, הקדמה לספר ויקרא) שניסה לפשר בין הסבירי רמב"ם ורמב"ן בטעם הקרבנות: "דבריו ... תמוהין מאוד, שהרי לא מצאנו בשום מקום דבר של קבלה מפורש יוצא מפי הרמב"ם".

פירושים קבליים לדברי הרמב"ם

קיימים פירושים קבליים לפסקאות ונושאים מדברי הרמב"ם. בחלק מן המקרים מדובר בהערות אגב המתייחסות לדעתו, אך ישנם גם חיבורים שלמים שנכתבו במתכונת זו. לכאורה, פירושים אלו מעידים כי לדעת מחברם קיימת זיקה חיובית בין הרמב"ם ותורת הקבלה (אחדות הפילוסופיה והקבלה,⁵⁷ או התפיסה כי הרמב"ם הפך למקובל בסוף ימיו⁵⁸). אמנם, חלקם מסבירים את גישתם בלא להזקק להנחת יסוד זו. שיטתם, הדומה במידה רבה לגישות הרמנויטיות מודרניות, טוענת כי לטקסט יש מעמד עצמי, וניתן לפרשו גם בניגוד לכוונתו המקורית של כותבו. כדי להצדיק את גישתם בכלים מסורתיים, הם מטעימים כי הטקסט 'מתקדש' ומקבל מעמד של 'תורה', הניתנת לשבעים פירושים,⁵⁹

56 בחוג מקורבי הרב קיימת הסתייגות מתוכן ראיון זה. ראו www.chayas.com/tammik.doc, עמ' 4, סעיף 25.

57 ראו הע' 50.

58 ניתן גם לשלב בין ההסברים: בסוף ימיו, כשהפך למקובל, הכיר כי הפילוסופיה אינה סותרת את הקבלה אלא מסכימה אתה (ר' יפה מרדכי, פריט 255). בכל אופן, יש הטוען לקשר בין ההנחה כי הרמב"ם הפך למקובל לבין התפיסה המאחדת בין הפילוסופיה והקבלה (ראו גרוס בנימין, פריט 268).

59 ראו שי עקביא וזנר, 'עצמאות ומחוייבות פרשנית', אקדמות, ד (תשנ"ח), עמ' 9–29. על המקורות המובאים שם מדבר ר' צדוק הכהן רבינוביץ מלובלין יש להוסיף: פרי צדיק שמות, לפרשת שקלים ה (מהד' ירושלים תשנ"ט, עמ' קעה, וע"ע: יצחק דב פריז, 'הערה לשיטת הרמב"ם בטעמי המצוות', דף שבעי (של אוני' בר-אילן) 338 (פרשת אחרי מות חש"ס); סופר יעקב חיים, מנוחת שלום ה, כה, ירושלים תשס"ב, עמ' קא הע' ו. מקורות חשובים נוספים הם: ר' פנחס מקוריץ (פריט 202); ר' מ"מ מויטבסק (פריט 138); הרב יעקב משה חרל"פ בהסכמה שכתב לספר פרשני על התורה, ראו ברכת מרום, ירושלים תשנ"ו, עמ' פד–פו. הרב חרל"פ יישם את תפיסתו בפירושו לשמונה פרקים של הרמב"ם (פריט 150). יש להוסיף, כי התפיסה החב"דית אף טוענת, כי האמונה מצטיירת בפנים

או שרוח הקודש סייעה ביד המחבר הדגול לכוון את דבריו לסתרי הקבלה.⁶⁰ מובן מאליו, כי הטוענים להתנגדות, או למצער להעדר זיקה בין הרמב"ם והקבלה, רואים אנכרוניזם בגישות פרשניות מעין אלה.⁶¹

פירושים למורה הנבוכים

133. אבולעפיה אברהם, פירושים למורה הנבוכים⁶²:
ספר גאולה, כהן רפאל (מהדיר), ירושלים תשס"א;
חיי הנפש, גרוס אמנון (מהדיר), ירושלים תשס"א;
סתרי תורה, גרוס אמנון (מהדיר), ירושלים תשס"ב.
ע"ע פריטים 1–8.
134. דוד בן זמרא (רדב"ז), מגן דוד, טעמי המצוות ע"ד הקבלה, זאלקווא תרכ"ב.
מביא את טעמי המצוות של הרמב"ם ומפרש אותם ע"ד הקבלה.
135. ולקובסקי אליהו מרדכי, שני המאורות הגדולים, חזיוני אמציהו: ביאור מדעי למעשה בראשית, קידן תרצ"ד [מובא בתוך: אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה), אוצרות הראי"ה, משה צוריאלי (ע'), ב, עמ' 953–1038].
מבאר את מעשה בראשית עפ"י דברי הרמב"ם והמקובלים ומשתדל לתאם בין שיטותיהם. לספר נספחו הערותיו של הרב קוק ההולך בכיוון דומה.
136. יוסף חיים מבגדד (בעל בן איש חי), אמרי בינה, חקרי לב, יג, ירושלים תשנ"ו, עמ' שב–שו.
מנסה לתרץ קושיות רמב"ן ור"י עראמה על טעם הרמב"ם לקרבנות, ומסביר את טעמו באופן קבלי.
137. מודינא זכות דוד, זכר דוד, א ט, ירושלים תשס"א, עמ' עג–עו.
מבאר סוד טעם המילה שנתן הרמב"ם ב'מורה'.
138. מנחם מנדל מויטבסק, פרי הארץ, ירושלים תשל"ד.
בעניין טעם המילה: "והאמת כי הוא ז"ל הוציא מפיו קדוש דברים אמתים העומדים ברומו של עולם, אע"פ שלא כיון בהם" (פרשת לך לך, עמ' י);⁶³
- שונות בכל דור, והשגחה מיוחדת מכוונת את השתכללותה. כל כיוון תאולוגי מבוסס על קודמיו ומוסיף עליהם. לפיכך, התגלותה של הקבלה אינה מחייבת את דחיית משנת הרמב"ם אלא את שילובה במסגרתה (גוטליב, פריט 295, מבוא עמ' 7–8).
- 60 הרב ישראל פראנקפורטר (ראו פריט 139); הרב יצחק גינצבורג (פריט 147); הרב יעקב משה חרל"פ (פריט 150), הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב (פריט 160), וע"ע פריטים 163, 204.
- 61 ראו, למשל, ארי נהם (פריט 29), פרק יב, עמ' לט–מ.
- 62 ראו דבריהם של ר' יהודה חייט ויש"ר מקנדיאה (פריטים 3–4), המגנים את אבולעפיה על פירוש מו"נ בדרך הסוד. ע"ע פריט 312, הלומד מפירושי שהרמב"ם היה מקובל. וראו עוד על יחס דומה של שטיינשניידר לפירוש זה: י' דינסטאג, 'משה שטיינשניידר כחוקר הרמב"ם', סיני, סו (תשל"ל), עמ' שסב.
- 63 לניתוח שיטתו שם, ראו רבקה ש"ץ אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 58–60.

בעניין מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן מדוע נקראת העברית 'לשון הקודש': "ולדעתי שפתי חכם חן דברי הרמב"ם ז"ל ע"פ אמת, וא"א לבאר מחמת האריכות, והמבין יבין" (פרשת ריגש, עמ' לד).

139. פראנקפורטר ישראל, דעת ישראל, פירוש להלכות דעות, ניו-יורק תש"ן. אף שאינו יודע להחליט אם היה מקובל, "מעידים כל בעלי מקובלים, שהלכות הרמב"ם מכוונות הן לדעת המקובלים": כיון "שלמד תורת אמת לשמה ... בטח השפיעו עליו מן השמים לכוון כל פסק הלכה לסודותיה הגנוזים בתורה" (עמ' 34, 93); מצטט מספר דובר שלום, שפתיחת משנה תורה מכוונת לדברי האר"י (עמ' 38).

140. שפירא נתן, מגלה עמוקות, רנ"ב אופנים על פרשת ואתחנן, בני-ברק תשנ"ב. מתאם בין מדרגות הנבואה של הרמב"ם לבין הקבלה (אופן רכח, עמ' 393–394); מסתייע בדברי מורה נבוכים, תוך פרשנות מיוחדת לדבריו (אופן קיח, עמ' 189–190).

141. קאמעהאר יקותיאל אריה, אהבת הקדמונים (פריט 30). מביא הקבלות ופירושים לרמב"ם עפ"י הקבלה (עמ' לו–לט). וראו המובאה מעמ' מב–מג, לעיל פריט 30.

142. נהוראי מיכאל צבי, ר' שלמה בר' יהודה הנשיא ופירושו למורה הנבוכים (פריט 65).

מביא הדיון בין הביבליוגרפיים על אפיונו של הפירוש: פרידלנדר ציין כי הוא פירוש על דרך הקבלה למורה, אך שטיינשניידר קובע — נכונה — שהפירוש אינו על דרך הקבלה (עמ' 13 הע' 1); מחבר זה אינו מסכים לגישה המאחדת בין הקבלה והפילוסופיה, אך אינו שולל את הפרשנות הקבלית כאפשרות פרשנית, ומשתמש בסגנונה (עמ' 7).

143. שניאורסון מנחם מענדל (האדמו"ר מלובביץ), אגרות קודש, יט, ז'רנ"ט, כפר חב"ד תש"כ, עמ' 259–260. במכתב הערכה לפרופ' יהודה אבן-שמואל על מהדורתו למו"נ, מציין האדמו"ר את היחס החיובי בחסידות לספר זה, ומציין שהאדמו"ר ה'צמח צדק' אף ביאר אותו ע"ד החסידות והקבלה.⁶⁴ על שיטתו, ע"ע פריטים 153, 159.

144. [מחבר לא ידוע], אמרי בינה, סטנוב יצחק (ע'), ברלין תקמ"ד. מתאם דברי הרמב"ם עם דברי הרמ"ק והאר"י. בשער הספר: "ילמד דעת שהקבלה והחקירה יחד חוכרות אחיות תאומות, בעבותות האהבה קשורות, אך אשר בחקירה בתוכחה מגולה נדברות, המה בקבלה מאהבה מסותרות".

פירושים לספריו האחרים

145. אלבוטניי יהודה ב"ר משה, יסוד משנה תורה (פריט 11). פירש קטעים במשנה תורה עפ"י הקבלה (ראה לעיל פריט 11). ע"ע פריט 149.

64 על גישתו של ה'צמח צדק' ראו במאמרו של ר' שוח"ט הנדפס בכרך זה (בחלק האנגלי), ובפריטים 325, 295.

146. גאטעסמאן אברהם יוסף, אמונה שלימה, ניו-יורק 1940, עמ' 125–126.
מקביל בין דברי הרמב"ם לזוהר ומדרש הנעלם בעניין הנבואה.
147. גינצבורג יצחק, 'התחלת המחזור השלישי', נזה המלך, לקט דברים מחגיגת סיום הרמב"ם, נזה מונסון תשמ"ו, עמ' 16–17.
"בין גדולי ישראל שנויה במחלוקת השאלה האם הכיר הרמב"ם בחכמת הסוד ... אפילו לו יצויר שהרמב"ם לא הכיר (במודע) את חכמת הסוד, רואים בעליל שכל דבריו מכוונים על פי חכמת האמת". הרב מקביל בין עשר המצוות שמונה הרמב"ם כ"יסודי התורה" לבין עשר הספירות, ומקשר לכך גם את העובדה כי בהל' יסודי התורה ישנם אלף פרקים. הוא מציין גם את פתיחת משנה תורה בראשי תיבות של שם הוי"ה, וענינים נוספים.
148. הרשקוביץ יצחק, 'פרשנות תיאורגית לדברי הרמב"ם: רכישת תעודת המרה במשנת הרב יששכר שלמה טיכטל', נדפס בכרך זה.
פרשנות לדברי הרמב"ם באגרת תימן ובכמה הלכות במשנה תורה.
149. ורבלובסקי ר"י צבי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל (פריט 12).
מציין כי ר' יהודה אלבוטיני פירש את הקוסמולוגיה של הרמב"ם על דרך הקבלה.
150. חרל"פ יעקב משה, מי מרום, א, על שמונה פרקים להרמב"ם, ירושלים תשמ"ב.
"ביאורים בכלליות קדשו של הרמב"ם והגיונותיו הנפלאים ... עם הרחבת דברים עמוקים המושקים בלשד השמן שמן משחת קודש אורה של תורה וסתריה" (הקדמה, עמ' מט).
"הרמב"ם, שנשמתו הגדולה ראתה כל מה שנתגלה ברוח הקודש" (עמ' עב).
151. טורבאוויץ זאב וואלף, זיו משנה, בתוך מפרשי יד החזקה, ירושלים תשס"ו.
טוען כי הרמב"ם רמז בכמה מקומות לקבלה. ראו ח"א, עמ' קפז; ח"ב, עמ' מג–מז, סז.
152. טייטלבוים משה, והשיב משה, א, ניו-יורק תשמ"ו, עמ' א–ד.
מפרש פיסקות רבות בפירוש המשנה, משנה תורה, ומורה נבוכים על דרך הקבלה.
153. יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא, דרך אמונה, בתוך אמרי קודש, ליקוט קונטרסים שונים מאדמו"רי קאמרנא, ירושלים תשנ"ז, עמ' צג–קנה; מובא (חלקית) בתוך סידור היכל הברכה קאמארנא, מ' מ' ווייס (ע'), ירושלים תש"ן, עמ' רצא–שח.
מפרש את רשימת העיקרים של הרמב"ם בהקדמת פרק חלק על דרך הקבלה.⁶⁵

65 יש לציין כי קיימים כמה פירושים קבליים המתייחסים לנוסח 'אני מאמין' שבסידור, שסודר עפ"י רשימת הרמב"ם הנ"ל, בשינויים מרובים: הורוץ ישעיה, שני לוחות הברית, שער האותיות, אמת ואמונה, ד–יג, ירושלים תשנ"ג, עמ' רסר–רסט; שפילמאן יעקב מאיר, נחלת יעקב, ביאור על י"ג העיקרים, שאלוניקי תרט"ז; רולר חיים מרדכי, מאמרי באר חיים מרדכי, קלוד' תרצ"ט. באור דומה ניתן לראות גם את קביעתו של רמ"ש גירונדי כי דעת תבונות של רמח"ל הוא חיבור על י"ג עיקרי הרמב"ם (ראו פריט 69). וראו גם שלומוביץ אייזיק, 'אני מאמין', עדות, ב (תמוז תשל"ז), עמ' קלב; וע"ע במאמרי על נוסחי 'אני מאמין', גלגוליהם ומשמעותיהם, העתיד להתפרסם בכנישתא, ד.

"דעו שכל דברי הרב ברוח קודש נכתבו, ומרמזים לדברים עליונים, כי בעת שהיה כותב היה השכינה שורה עליו וכל דבריו נכתבו כפי מה שהם ברום המעלות. ויש לאל ידי לפרש כל דברי הרב במורה ג"כ ע"פ אמיתות הדברים, אבל מחמת שהרבה מן הרשעים נתפקרו בו, לא הורדתי ליכנס בענין זה" (עמ' רצט).
ע"ע במאמרו של א' סגל הנדפס בכרך זה.

154. ליפשיץ אליעזר מאיר, 'הרב', אזכרה, לזכר הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב יהודה ליב הכהן פישמן (ע'), ירושלים תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' קצו-קעז.
הרב קוק נטה לפרש את חיבורי חוקרי ימי הביניים ע"ד הקבלה. כך נהג גם לגבי שמונה פרקים.

155. סלונים משה, 'רזין דרזין בתורת הרמב"ם', שי למלך, תשמ"ה, עמ' רסח-רעא.
סוקר כמה פירושים קבליים של האדמו"ר החב"ד האחרון, מנחם מנדל שניאורסון.

156. פירירה אהרן, בגדי קודש אשר לאהרן, ירושלים תשנ"ד, עמ' שמב-שמד.
ביאור לפירוש המשניות לרמב"ם, אבות ג יז. הרמב"ם מגדיר ומבאר את המונחים 'בינה' ו'דעת', וכותב המחבר: "אמר מה שנלע"ד להסביר מה שנוכל בה"י [=בעזרת ה' יתברך], הגם שהיו עמוקים בזמנו, כי עדיין לא היה מתפשט חכמת הזוה"ק והאר"י דבי עילאי".
הוא מבאר בעזרת תורת הספירות הלוריאנית, ומנמק שוב: "שהוא נשען וסומך על מי שעדיין בענין זה, היינו שלמד תורת חכמת האמת, שהוא יבינהו ולא זולת";
המחבר מניח כי הרמב"ם היה מקובל המניח את תורת הספירות, אך "גנו דבריו" בלשון פילוסופית, מסיבות אוטוריית.

157. קנרפוגל אברהם אבלי, בארת המים (באר משה; באר מרים), בתוך: רקאנטי מנחם משה, טעמי מצות, Prezemyś 1888 (ד"צ ניו-יורק תשל"ט).
מביא מקורות מדברי הרמב"ם לטעמי המצוות של ר' מנחם רקאנטי, ומבאר את דברי הרמב"ם על דרך הקבלה (עשה ט, ג ע"ב).

158. קראוס אדוניהו, אדני יד החזקה, א, ירושלים תשל"ל, הקדמה, עמ' כו.
מבאר שני פסקים שאין להם מקור בתלמוד עפ"י חכמת האמת.

159. שניאורסון מנחם מנדל (האדמו"ר מלובביץ'), לקוטי שיחות, ב, פרשת קרח, ברוקלין תש"ס, עמ' 326; בתרגום עברי: רעיונות לפרשת השבוע, ב, מעובד בתרגום חפשי מתוך לקוטי שיחות, ב, ברוקלין תשס"ד, עמ' 33.
"כללית, נחשב ספרו של הרמב"ם ליספר נגלה", אך בכל זאת הכליל בהזדמנויות רבות רמזים של פנימיות התורה".
על שיטתו, ראו עוד בהפניות בפריט 189.

160. שפירא צבי אלימלך מדינוב, דרך פקודיך, מצות לא תעשה, יא, בני-ברק תשס"ז, עמ' רו.
עיקר החכמה היא האמונה בקבלה [=במסורת] ולא בדרך החקירה הפילוסופית, ועקרון זה רמז גם בדברי הרמב"ם בתחילת משנה תורה "יסוד היסודות ועמוד החכמות", עפ"י

המשמעות הקבלית (תורת הסוד) של המושג 'חכמה'. לפיכך "רוח ה' דיבר בו במרן הרמב"ם ז"ל... הנה הופיע רוח"ק על רבינו" (וע"ע שם, מצות עשה כה, עמ' רנד).
שם, מצות עשה כא, עמ' רלד-רלט.
מבאר את י"ג עיקרי הרמב"ם בהתאמה לעקרונות הקבלה.⁶⁶

הרמב"ם וספר הזוהר: האם הכיר את ספר הזוהר

מוסכם על הכל כי קיימות הקבלות בין הלכות ורעיונות המופיעים במשנת הרמב"ם ובין ספרות הזוהר. תורף הדיון הוא, מה משמעותה של עובדה זו בחקר תולדות הקבלה וגלגולי הרעיונות.

כמובן, המתדיינים הרבניים מניחים, כי ספר הזוהר או לפחות קטעים נרחבים ממנו, נכתבו לפני תקופתו של הרמב"ם, ונסיונות ההצבעה על מוטיבים זוהריים היא חלק מההתמודדות עם הפער בין הרמב"ם והקבלה, וכן עם מסקנות המחקר המאחר את זמן חיבורו של הזוהר.⁶⁷ לעומתם, חוקרי הקבלה בני ימינו שואלים שאלה הפוכה: האם הזוהר הושפע מהרמב"ם? יש לציין, כי דיונים דומים נערכו ביחס לחכמים ימי-ביניים אחרים שלא הזכירו במפורש את הזוהר.⁶⁸

הרמב"ם ראה את הזוהר

המקורות הבאים כותבים או מניחים כי הרמב"ם ראה את הספרות הזוהרית, או חלקים ממנה.⁶⁹

161. אהרנברג יהושע מנחם, דבר יהושע, שו"ת, תל-אביב תשנ"ח, א, נ, עמ' קלט-קנא.

מבאר דברי הרמב"ם בשם האנדולסים על מיתת בן הצרפית (מו"נ א מב) עפ"י דברי הזוהר ומדרש הנעלם, שמת מיתת נשמה אך לא מיתת הגוף.⁷⁰

162. אויערבאך אברהם, אבן שלמה, פיעטרקוב תרצ"ז, כה ע"א.
מציין שדברי הרמב"ם בפירוש המשנה בסוף מכות, שע"י קיום מצוה אחת בשלימות לשם שמים ניתן לזכות לחיי העולם הבא, מורחבים בזוהר.⁷¹

66 ראו לעיל פריט 156.

67 שד"ל הלך בכיוון ההפוך, ומהתנגדותו של רמב"ם למוטיבים קבליים כגון היחס לשמות האל או לשדים ולכשפים, שחכמת הקבלה מאוחרת מזמנו של הרמב"ם (שד"ל, ויכוח על חכמת הקבלה, כתבים, מ"ע הרטום (ע'), ירושלים תשל"ו, א, עמ' 190-191).

68 מאריך בכך במיוחד בן-אמוג, טעם לש"ד (פריט 194). ראו למשל דיונו על ריה"ל בעמ' 116-150. על שאלת זיקתו של ריה"ל לזוהר, ע"ע זלוטניק, מאמרים מספר מדרש המליצה העברית (פריט 169), עמ' 5-16.

69 חלק קטן מהם (פריטים 161, 163, 181 ועוד) אינו מציין זאת במפורש, אך גם אינו שולל זאת. מקורות מעין אלה הובאו במדור זה, והעירות על האפשרויות השונות לפרש את דבריהם.

70 מחבר זה אינו מציין במפורש שהרמב"ם ראה את הזוהר, ויתכן שכוונתו רק לטעון שהרמב"ם כיוון לעקרון המובא בזוהר.

71 אמנם הזוהר אינו נזכר שם במפורש כמקור. וראו בפריטים 165, 178.

163. אזולאי חיים יוסף דוד (חיד"א),
חיים שאל (שאלות ותשובות) מג ו, לעמבערג תרמ"ו, מב ע"ב.
 מתייחס לקושייה שהיקשו רבים על פסק הרמב"ם, שהכריע בנושא שנחלקו בו האמוראים
 רב ור' יוחנן כדעת רב, בניגוד לכלל הפסיקה המקובל שיש לפסוק כר' יוחנן. החיד"א מתרץ,
 שפסק הרמב"ם אינו מתבסס רק על דברי רב, אלא גם על דברי התנא רשב"י בספר הזוהר
 פרשת נח: "ובא וראה תוקף גדולת הרמב"ם אשר רוח הקודש שורה עליו כי מצאתי בזוהר
 הקדוש פרשת נח ... הבט ימין וראה כי פסק הרמב"ם הוא אשר הסכימו התנאים".⁷²
פני דוד, פרשת אחרי-קדושים ה, ירושלים תשי"ט.
 מביא בשם אביו פירוש לשיטת הרמב"ם בטעם הקרבנות: כיון שהורגלו בהקרבת קרבנות
 לע"ז, ציום שיקריבום לשם שמים. פירוש זה מוגדר ע"י החיד"א כפשט דברי הרמב"ם, והוא
 מציין שכך מפורש בזוהר;
 הוא דוחה את הסברו של מהר"ט בדעת הרמב"ם. וע"ע פריט 184.
יוסף אומץ (שו"ת), סי' נא, ליוורנו תקנ"ח, מא ע"ג.
 "ספר הזוהר לא נתגלה אפילו לאחרונים כמו הרשב"א והרא"ש, וק"ו שלא נתגלה בימי
 הרמב"ם".

164. אירגאס יוסף, **שומר אמונים הקדמון** (פריט 118), עמ' י-יא.
 המחבר מניח כי הרמב"ם ראה את ספר הזוהר ואת ספרי הקבלה הנחשבים כקדומים.
 ביחס לקושי העיקרי הקיים בתפיסה זו (העובדה שהרמב"ם לא ציין מקורות אלו בפירושו),
 הוא משיב, כי המסורת הקבלית לא הועברה ישירות אל הרמב"ם, והוא הכירה מכלי שני
 בלבד. בשל כך הוא נמנע מלעסוק בה, שהרי היא כוללת לפעמים עניינים המנוגדים לשכל.

165. אפשטיין משה יחיאל הלוי (האדמו"ר מאח'רוב), **באר משה, דברים, א,**
תל-אביב תשמ"ח, עמ' תצט.
 דברי הרמב"ם בפירוש המשניות בסוף מסכת מכות שאם האדם מקיים מצוה אחת לשמה
 זוכה בכך לחיי העולם הבא — מקורם בזוהר.⁷³

166. הורוויץ אלעזר, **יד אלעזר, לב, ווין תר"ל, יז ע"א.**
 מעיר על דברי מהר"ץ חיות שאינו מוצא מקור להלכת הרמב"ם, כי מקור זה נמצא בספר
 הזוהר.
 ע"ע הרשקוביץ מאיר (פריט 194), **הדן בדעת מהר"ץ חיות שלא כתב כן.**
 וראו מדיני חזקיה (פריט 199), **החולק עליו וטוען שמקור ההלכה אינו בזוהר.**

167. הלוי חיים דוד,
מפתחות הזוהר ורעיונותיו, תל-אביב תשל"א, עמ' 102–103.
 הרמב"ם פסק שהחולצת צריכה להשליך הנעל לארץ, והמקור היחיד לכך הוא בזוהר (כפי
 שכבר ציין הגר"א).

72 בפשטות, כוונתו היא שהרמב"ם ראה את ספר הזוהר, וכך הבינו גם קרפוגל אברהם אבלי, בארת
 המים (פריט 187), אך צריך לפרש את דעת החיד"א, גם באופן אחר: הרמב"ם זכה לכון ברוח
 הקודש לדעת הזוהר (ראו מש"כ לעיל ליד הפניה 60). פירוש זה מתיישב עם דבריו בשו"ת יוסף
 אומץ, שהובאו לעיל.
 73 ע"ע בפריט 178.

- ספר יובל לכבוד הגר"ד סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' תקמ [מובא גם בעשה לך רב, ה (תשמ"א), יז (עמ' קנ)].
שיטת הרמב"ם הייחודית שמצוות הדלקת הנרות במקדש היא לא בין הערביים אלא גם בבוקר, מקורה בספר הזוהר.
ע"ע פריט 303.
168. זכות אברהם, ספר יוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, לונדון ועדינבורג 1857, מאמר ראשון, עמ' 45.
מציין כמה מקבילות בין הרמב"ם והזוהר.
169. זלוטניק יהודה ליב, מאמרים מספר מדרש המליצה העברית, ירושלים תרצ"ט.
המחבר מראה כי חוקרי ימי הביניים ובכללם הרמב"ם, השתמשו בספר הזוהר (ביחס לרמב"ם: עמ' 16, 18 הע' 3, 23–24).
170. טייטלבוים חנוך הניך, מפענח נעלמים (פריט 49), ה, פתיחה וסעיפים א, ט-י, עמ' רכ-רכא, רכח-רלא.
הזוהר היה למראה עיניו של הרמב"ם ומקור כמה הלכות ועניינים בכתביו הוא ממנו.
171. טריווש זיסקינד אריה לייב, 'דובב שפתי ישנים', הפסגה, א (תרנ"ה), עמ' 70–71.
מוצא מקורות לרמב"ם בספר הזוהר: "כי קבלת רשב"י בספר הזוהר היו חרותם על לבו".
172. יאליש יעקב צבי, קהלת יעקב, ערך 'חיות הקדש', ירושלים תשס"א, א, עמ' תקנח.
מקביל בין דברי הרמב"ם במו"נ (ג א) שפני החיות במרכבה הם פני אדם הדומים למראה החיות, לדברי הזוהר ור' חיים ויטאל.
173. יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא,
זוהר חי, ח"א (בראשית), תשל"א, מ ע"ב [מובא גם באוצר הברכה, ליקוטים, 'זהר וקבלה', סאפרין חיים יעקב (ע'), 'זהר וקבלה', עמ' רסן].
לכמה פסקי הלכות בספרי הראשונים אין מקום מלבד בספר הזוהר. מדובר בפרט בדברי רש"י, וכן בכתבי הרמב"ם, הכולל "דברים למאות שלקח אותו מספר הזוהר, אלא שהיו מכסים ומעלימין הרבה ספר הזוהר, כמו שצוה רשב"י לרב הכותב". הסתרה זו גרמה גם לכך שרמב"ן לא זכה לראותו. הספר היה מצוי בידי הגאונים, אך הם התירו את העיון בו רק ליחידי סגולה.
נתיב מצותיך, נתיב התורה, שביל א לב, ירושלים תשס"ה, עמ' קלג (מובא גם באוצר הברכה, ליקוטים, 'זהר וקבלה', סאפרין חיים יעקב (ע'), 'זהר וקבלה', עמ' רסח).
"והרמב"ן לא זכה לראותו [את הזוהר] כמו שכתב הוא בעצמו, ולכן בכמה מקומות כתב היפך דברי הזוהר. והרמב"ם נראה מדבריו בכמה הלכות ועניינים שראה אותו בודאי".

174. ישראל איסרל טויבר, אזרח רענן, קצת הערות על תולדות רבנו הרמב"ם ז"ל, פרעסבורג תרכ"ב, יז ע"א-ע"ב.
תמה על נקודות ההשקה והלשונות הדומים ללשון הזוהר, ודן אם יתכן שהרמב"ם ראה את הזוהר, שלפי דעות החוקרים נכתב אחריו. הוא מסיק, שיש בזוהר רבדים קדומים שאותם ראה רמב"ם, ורבדים מאוחרים שהתווספו לאחר ימיו.
175. ישראל בן ציון, 'עקבות הזוהר והקבלה במשנת הרמב"ם', אהבת המלך, קרית אונו תשמ"ו, עמ' נג-נז.
בעקבות דברי האדמו"ר החב"די האחרון ר' מנחם מנדל שניאורסון (ראו פריט 189), סוקר המחבר מקבילות לדברי הרמב"ם בספרות הזוהר והקבלה.
176. ליינער ירוחם מראדזין, מאמר זוהר הרקיע, ז, בתוך מגן וצינה, חבר יצחק איזיק, ירושלים תשס"ה, עמ' שיז, שכז-שלא.
177. ליינער (ליינר) ירוחם,⁷⁴
'הערות ברמב"ם', סיני, מט (תשכ"א), עמ' רפא, הל' עבודת יוה"כ ב ז. נדפס שוב בסוף משנה תורה הוצ' פרדס, ירושלים תשכ"ג, כך 'שו"ת הרמב"ם ז"ל ובנו ר' אברהם'.
מוצא מקור לרמב"ם בזוהר.⁷⁵
'הערות על הזוהר', תלפיות, ה (תשי"ב), עמ' 688, פנחס רי"ד.
הרמב"ם פסק בניגוד למדרש, ומקורו בזוהר.
178. לנדא יהודה, טעמי המצות, ירושלים תש"ח, עמ' ה-ו.
הרמב"ם לא ידע מחכמת הקבלה ומספר הזוהר בעת שכתב את ספריו, אך ניתן למצוא מקבילות ביניהם: "כיוון לדעת חכמי האמת ברוח קדשו" (עמ' ו). הוא מציין כדוגמה את דבריו בפירוש המשניות בסוף מכות על ערכה של מצוה יחידה, וכן בזוהר בפירוש נשא.⁷⁶
179. מורגנשטרן מנחם מנדל (מקוצק), אמת ואמונה, לקט אמרות, ארטן ישראל יעקב (ע'), ירושלים ת"ש, סי' תשב, עמ' קז; ירושלים תשס"ה, סי' תתפא, עמ' תקנה-תקנו.
מסביר טעם הרמב"ם בעניין הקטורת (לבשם את המקדש מן הריחות הרעים) כפירוש אפשרי בזוהר: "בזוהר הקדוש כתוב 'לעכב הריחות הרעות' ... והרמב"ם למד הפירוש 'ריחות רעות', והיא היא".⁷⁷
180. מרגליות ראובן, 'הרמב"ם והזוהר: הערות על ספר "משנה תורה" להרמב"ם בהשוואה עם שיטת הזוהר', סיני, לד (תשי"ד), עמ' רכז-רל, שפו-שצה (ושוב בספרו פנינים ומרגליות, ירושלים תשס"ו, עמ' ט-פז).
דעתו נסקרת אצל י"י דינסטאג, 'הרב ראובן מרגליות כחוקר הרמב"ם', סיני, עב (תשל"ג),

74 אינו הנזכר בפריט 176, אלא מצאצאיו.

75 ע"ע להלן פריט 318.

76 אמנם יש מי שציין (פריטים 165 ; 165) דוגמה זאת לכך שהרמב"ם ראה את הזוהר.

77 דוגמה זו הובאה גם בשו"ת אור המאיר (פריט 190) ובספר מנוחת שלום (פריט 326).

עמ' ט (ושוב בספר מרגליות, מאמרים ומחקרים לזכרו של הרב ראובן מרגליות, ירושלים תשל"ג, עמ' כז-לב): "גולל לפנינו את כל ההלכות שב'משנה תורה' שלרעיון המרכזי שלהם מצא הד בספרות הזוהר". דינסטאג מסכם: "המגמה לשלב את 'תורת הנגלה' והנסתר והכנסת משנת הסוד של חסידי אשכנז לתוך ניסוחה של ההלכה והרצאתה עפ"י השיטה של ר' אלעזר בעל 'הרוקח' אמנם מצאה הד בדורות הבאים ודמות דיוקנה של אסכולת חסידות זו היתה מרחפת לפני הגאון ר' ראובן מרגליות זצ"ל, שהוא גם המפרש והמהדיר של 'ספר חסידים'".

181. מרקוס אהרן, קסת הסופר (פריט 73), עמ' 214.
המחבר קובע בפשטות כי שיטת הרמב"ם והזוהר בעניין ההשגחה — דומה.⁷⁸

182. סופר יעקב חיים, תרנן לשוני, חידושים במסכת כתובות, ירושלים תשנ"ח, עמ' קפ.

183. עמדין יעקב (יעב"ץ), מטפחת ספרים, א, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' ה-ו.
הרמב"ם הכיר את הזוהר, אך מורה הנבוכים מנוגד לזוהר ואינו של הרמב"ם מחבר משנה תורה (יתכן שהיו שני אישים שכוננו 'רמב"ם').⁷⁹

184. פאלאג'י חיים, לב חיים, א נה, שאלוניקי תקפ"ג, ע"ב.
מתייחס להסברו של החיד"א (פריט 163) בדעת הרמב"ם על הקרבנות, אך דוחה אותו. הוא מציין כי המפורש בזוהר תומך דווקא בהסבר שלו ולא של החיד"א.

184א. פאלאג'י רחמים יצחק ניסים, אבות הראש, שאלוניקי תרכ"ב, קיא ע"ג.
מציין מקור מן הזוהר להלכת הרמב"ם.

78 נראה שסובר כי הרמב"ם ראה את הזוהר ושאל מדבריו, ועדיין יש מקום לבעל הדין להשיב.
79 דעתו על זהות מחבר מורה הנבוכים חוזרת אצלו במקומות נוספים: מטפחת ספרים (פריט 183), ט, לו (עמ' צ-צא); מגדל עוז, עליית הטהרה, כח, ירושלים תשנ"ג, עמ' שס; לחם שמים לאבות ג טו, בהערה, ירושלים תשמ"ט, עמ' נ; בתוך: מאיר אבן גבאי (פריט 246), הגהה לפרק טו, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' רסה; בחיבורו אגרת הפורים, ראו Jacob J. Schacter, 'Rabbi Jacob Emden's Iggeret Purim', *Studies in Medieval Jewish History and Literature II* (1984), pp. 445 לגופו של עניין, אין ספק שהרמב"ם חיבר את הספר, ואפילו הספרות הביבליוגרפית הרבנית דוחה את דעתו של עמדין ומעדיפה להתמודד עם מורה הנבוכים מאשר לפקפק בזיהוי מחברו. ראו, למשל, אזולאי, שם הגדולים (פריט 248), ירושלים תשנ"ד, 'רמב"ם', עמ' קנז; קראוס אדוניו, אדני יד החזקה (פריט 158), א, הקדמה עמ' כג; שטערן יוסף זכריה, זכר יהוסף, תהלוכות האגדות, ו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 23.

על משמעות 'קביעה' זו להבנת אישיותו והגותו של עמדין, ראו ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ג, ש"ז אריאל, ב' קרוא וד' כנעני (ת'), תל-אביב 1958, עמ' 288; ש' בידרמן וא' כשר, 'הדות ופונדמנטליזם' — על הגותו של ר' יעקב עמדין, דעת, 5 (תש"ס), עמ' 28. כיוון אחר טוען שעמדין היה מודע לאנכרוניזם שבטענתו, וכתב אותה כחלק ממאבקו בשבתאות וספיחיה [קאמעלאהר, דור דעה (פריט 204), ב, עמ' מט; ראי"ה קוק, אוצרות הראי"ה, תל-אביב תשמ"ח, ב, עמ' 947, 1038. מסיבה דומה אסר בד"ץ העדה החרדית בירושלים (במודעת רחוב מיום י' בשבט תשנ"ו המצויה ביד) על הפצת מהדורה חדשה של מטפחת ספרים, כיון שדבריו נגד הזוהר נאמרו לשעתם בלבד). ע"ע הרב ש' אבינר, עטורי כהנים, 191 (תשרי תשס"א), עמ' 14-15].

185. קוניץ משה מענדל, בן יוחאי (פריט 50), קכב ע"ב. יש הלכות ברמב"ם שאין להם מקור אלא בזוהר.
186. קנרפוגל אברהם אבלי, בארת המים (פריט 157), באר משה, עשה צט, יז ע"ב.
מביא ומסכים לדברי הרב חיד"א (פריט 163), לפיהם רמב"ם ראה את הזוהר.⁸⁰
187. קרענגיל מנחם מאנדל, שארית ציון, בתוך: חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א), שם הגדולים השלם, פיוטרקוב 1905, עמ' 248–249.
בפירוש מתנות כהונה על מדרש רבה מצטט בשם 'מאמר התחיה להרמב"ם'⁸¹ בו מובא קטע טקסט בשם 'מדרש'. קרענגיל מציין שמצינו קטע דומה בזוהר, ולכן מסיק: יש להוכיח מזה דהיה מצוי להרמב"ם ז"ל גם מגילת סתרים מכתבי הזוהר"ק".
188. רבינוביץ צדוק הכהן (מלובלין),
מביא כמה הקבלות בין הרמב"ם לזוהר כדי להצדיק את הרמב"ם או להכריע כמותו, ויתכן שסובר שהרמב"ם הכיר את הזוהר:
פרי צדיק, על התורה והמועדים, ירושלים תשנ"ט, ח"א (בראשית), וישב, יא, עמ' שמד.
בעניין ידיעה ובחירה: "נתכוין גם כן למה שאמרו בזוהר חדש".
שם, ח"ג (ויקרא), מאמרי פסח, יז, עמ' עד–עה.
בעניין הנ"ל: וכבר אמרנו שכדברי הרמב"ם ז"ל מפורש בזוהר חדש ובכתבי האר"י ז"ל".
שם, ח"ג (ויקרא), קדושים, ח, עמ' רכח.
פירושו שהסעודה המזומנת לצדיקים היא משל וכינוי להשגת העולם הבא.
שם, ח"ה (דברים), ר"ח אלול, ב, עמ' קלא–קלב.
בעניין ידיעה ובחירה, כנ"ל.
אוצר המלך, יסודי התורה ב ז, ירושלים תש"ס.
דעת הרמב"ם על עשרת המלאכים מקבילה לאמור בזוהר, בניגוד להשגת ר' יעקב מעמדין עליו.
ע"ע שיטתו על יחס הרמב"ם והקבלה (פריט 341).
189. שניאורסון מנחם מנדל (האדמו"ר מלובביץ),
כללי רמב"ם, כפר חב"ד תשנ"א, עמ' 74.
כמה וכמה הלכות ברמב"ם מקורם בזוהר ובתורת הקבלה.
על שיטתו, ראה עוד פריטים 51, 117, 152, 159, 175, 295.
190. שפירא יהודה מאיר, אור המאיר, א, לא, פיעטרקוב תרפ"ו.
לכמה מפסקי הרמב"ם אין מקור אלא בזוהר, ולכן צדקו דברי המגיד מקוניץ שפרש עניין ממורה הנבוכים עפ"י הזוהר.
- 80 ראו עוד דברי הרב יהושע הורוויץ (הורביץ) בהסכמתו לספר, המסכים עם העקרון, אך דן בהתאמתו להלכת הרמב"ם האמורה.
- 81 קטע זה אינו באגרת תחיית המתים שלפנינו, ונראה שמדובר באחד החיבורים שיוחסו לרמב"ם.

מחבר הזוהר הושפע מהרמב"ם⁸²

191. ויילר מ"ח, 'עיונים בטרימינולוגיה הקבלית של ר' יוסף ג'קטיליה ויחסו לרמב"ם', *HUCA* 7 (1966), החלק העברי, עמ' יז.
מחבר הזוהר השתמש ברעיונות מפירוש רמב"ן לתורה והסתמך על הרמב"ם במורה נבוכים בקביעתו שעבודה זרה היא עבודת כוכבים.

192. תשבי ישעיה, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ז, עמ' 89–90.
"כתבי הרמב"ם, בעיקר ספר המדע במשנה תורה ומורה נבוכים, השפעתם מרובה בזוהר, וביחוד במדרש הנעלם".

הרמב"ם לא ראה את הזוהר

בגישה זו מחזיקים בדרך כלל חכמים בני דור ההשכלה או אנשי מחקר המאחרים את חיבור הזוהר לרמב"ם, וכן כמה ממצדדי הקבלה הביקורתיים. להלן נראה כי גם כמה מחברים רבניים הודו בכך.

192א. אזולאי חיים יוסף דוד (חיד"א), יוסף אומץ.
ראו בפריט 163.

193. אייבשיץ דוד שלמה, ערבי נחל, פרשת חקת, א, ירושלים תשס"ד.
ביחס לטעמי המצוות של הרמב"ם: "האמת אינו כך כי לא ראה ספר הזהר".

194. בן-אמוזג אליהו, טעם לש"ד, ליוורנו 1865, עמ' 43–54.
הזוהר הועבר במסורת על-פה, ונסדר כמות שהוא רק סמוך לפרסומו, וברור שהרמב"ם לא הכירו. כדי להבין את עובדת דילוג מסורת תורת הסוד על הרמב"ם מסביר המחבר שכל אחד מחלקי התורה נמסר למתאים ומיוחד לו, והדבר התאפשר בשל היות מסורת זו ורבאלית בלבד.

195. הרשקוביץ מאיר, רבי צבי הירש חיות, ירושלים תשס"ז, עמ' שסג–שסד.
מהר"ץ חיות מניח שמקור כמה הלכות ברמב"ם הוא במכילתא קדומה. המחבר דן אם ניתן להסיק מן העובדה שאינו מציין שמקורן בזוהר — כפי שנהגו כמה מחברים — שלדעתו הזוהר אינו קדמון.

196. ויטאל חיים, שער הגלגולים (פריט 47).
"הרמב"ם הוא מן פאה השמאלית ולכן לא זכה לידע חכמת הזוהר".⁸³

82 על השפעת הרמב"ם על הקבלה, ראו עוד אירל משה, קבלה: היבטים חדשים, תשנ"ג, עמ' 57–58, 271; הנ"ל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים תשס"א, עמ' 77–82.

83 נראה שכוונתו לחכמת הקבלה, ובכללה ספר הזוהר.

197. כשר מנחם מנדל, תורה שלמה, יט, מילואים יח, עמ' רצו-רצז.
 "ברור הדבר, שהרמב"ם מעולם לא השתמש בזוהר ... אלא שאפשר למצוא דברים שהיה לרמב"ם מקור קדום ודבר זה נמצא גם בזוהר".⁸⁴
198. לייטער זאב וואלף, בית דוד השלם, שו"ת, ירושלים תש"ס, קז, דף נה;
 השמטות, קז, עמ' קיג.
 מפלפל בקשר להלכות שונות שאין להן מקור אלא בזוהר, אם הכרחי לטעון שהרמב"ם ראה את הזוהר (כטענת השואל שם) או שמא ניתן להסביר שהיו לפניו מקורות אחרים מדברי חז"ל שאינם בידינו כיום.
199. מדיני חזקיה, שדי חמד, ו, כללי הפוסקים, ה כב, עמ' 66-67.
 "ראיתי בספר יד אלעזר [פריט 166] ... פשיטא ליה שהרמב"ם ראה את ספר הזוהר ... ובמחילת כבודו הרם, אין דעתי הענייה נוחה בזה ... אנוכי הרואה להרב משק ביתי ... שכתב בשם מר"ן החיד"א ז"ל בהיפך". על דעת החיד"א ראו לעיל פריט 163. והשוו לקמן פריט 204.
 וראו עוד לעיל פריט 184א.
200. מיזיס יהודה ליב, קנאת האמת, למברג 1879, עמ' 178-201.
 מסגרת הספר היא דיון דמיוני הנערך בעולם הנשמות בין הרמב"ם ובין מפרשו, ר' שלמה חלמא, בעל מרכבת המשנה. המחבר שם בפיו של חלמא את הטענה כי ספר הזוהר חובר ע"י ר' משה דיילאון בתחילת האלף השישי, וכמובן שהרמב"ם לא הכירו.
201. פינחס אליהו מוילנא, ספר הברית השלם (פריט 129).
 לא הכיר את חכמת והקבלה והזוהר כיון שטרם נתפרסמו בימיו (ח"א, כתב יושר, דרך אמונה, לב, עמ' שעז).
202. פינחס מקוריץ, מדרש פנחס, קונטרס ו סו, בילגוריי 1928, עמ' 73 (ושוב:
 אשדוד תשס"א, עמ' קנא-קנב).
 אע"פ שלא הכיר את הזוהר, כיוון לדבריו בכתבו בהלכות תשובה שיש לשוב גם ממידות רעות כגון כעס.
203. פרידלנדר יהודה, פרקים בסאטירה העברית, א, תל-אביב תש"ס, עמ' 128.
 במחזהו של וולפסון שיחה בארץ החיים מעוצבת דמותו של הרמב"ם כמשכיל בן המאה השמונה-עשרה. לפי תיאורו, הרמב"ם אינו מכיר את הזוהר ומתייחס אליו בבוז.
204. קאמעלהאר יקותיאל אריה, אהבת הקדמונים (פריט 30), עמ' מא-מב.
 על אף דעתו שהיתה לרמב"ם ידיעה בחכמת הסוד, סובר שלא הכיר את ספר הזוהר: "בודאי לוא היה לרבינו הרמב"ם ז"ל ספר זוה"ק, לא היה מרעיש במו"ח ח"ב פרק כו על רבי אליעזר הגדול".
 יש להעיר, שגם הוא מראה הקבלה בין הרמב"ם לספרות הזוהרית: בדבריו שלקראת הגאולה תחזור הנבואה, "זכה לכוון ברוח הקודש למ"ש בתק"נ [תקוני זוהר]" (עמ' פ).
- 84 ע"ע הנ"ל, 'הזוהר', סיני, ספר יובל (תשי"ח), עמ' נג, שעניינים רבים מתורת הסוד מפורטים בספרי חז"ל האחרים שלפנינו, ושאבדו מאיתנו והיו ידועים לראשונים.

204א. קאפח יוסף, [מהדורה ופירוש ל] משנה תורה, הל' דעות ב ז, קרית אונו תשמ"ד, עמ' קפז–קפח.

רבים ציינו שמקור דברי הרמב"ם בזהר ובמדרש הנעלם, אך בשו"ת הרשב"ש גרס כן בלשון התלמוד, ואפשר שכן גרס גם הרמב"ם.

204ב. קראקאווסקי מנחם, עבודת המלך, הל' דעות ב ג, בתוך מפרשי היד החזקה, ירושלים תשס"ו, ב, עמ' קעז.
דן בהלכת הרמב"ם הנ"ל וכותב כנ"ל.

204ג. קריספין שמואל, משק ביתי, מערכת הזי"ן, סי' קפג, שאלוניקי תקצ"ג, עט ע"ב.
מביא דברי החיד"א (פריט 163) שהזהר לא נתגלה בימי הרמב"ם.

205. שמחה שמואל (אב"ד סטופצי), משרת משה, חידושים על הרמב"ם, קניגסברג תש"ם, הקדמה, עמ' 2.
"ונהג הרמב"ם ז"ל בעצמו כיוון מה שנמצא בזהר פרשת תרומה".

יחס הרמב"ם לחיבור הקבלי שיעור קומה⁸⁵

בפירוש המשנה⁸⁶ מביע הרמב"ם, לכאורה, יחס חיובי לחיבור. לעומת זאת, בתשובותיו⁸⁷ הוא מסתייג מאוד מחיבור זה. יש הטוענים ששינה את יחסו, ויש המנסים ליישב בין המקורות באופן אחר.

206. וינשטוק ישראל, 'יסוד המסתורין בהגות רמב"ם', במעגלי הנגלה והנסתר, ירושלים תש"ל, עמ' 118 הע' 36.

דוחה דעת ש' ליכרמן וי' קאפח שטענו שהרמב"ם חזר בו מיחסו החיובי לשיעור קומה. לדעתו, "הרמב"ם מבחין בין התורה של שיעור קומה לבין הקונטרס הידוע הנקרא בשם זה ... זה האחרון הוא בעיניו חיבור מאוחר מימי הגאונים".

85 על יחסם של חכמים ימי-ביניים אחרים, ראו המקורות הנזכרים אצל אלכויס יעקב, 'על פרשנות האגדה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 670 הע' 9. על יחסו של משה נרבוני, ראו אלטמן (פריט 217).

86 פירוש המשניות, סנהדרין, הקדמה לפרק חלק, היסוד השביעי. בתרגום ר' שלמה בן יוסף בן יעקב (גרפס גם במהדורות התלמוד הבבלי). הציטוט להלן מתוך מהדורתו של הולצר (פריט 218), עמ' 23–24: "נבואת משה רבינו ע"ה ... וכי הוא ע"ה הגיע התעלותו מן האנושית עד המעלה המלאכותית ... רצוני היה לבאר זה הענין ... לולא שראיתי שאלה הענינים דקים מאוד, יצטרכו לראיות רבות ... ויתרחב העגול עד שנדבר בצורות שזכרו הנביאים שראוי לבוא ולמלאכים, ויכנס בזה שיעור קומה וענינו ולא יספיק בענין זה לבדו ואפילו יהיה מקוצר בתכלית הקצור מאה דפים, ולפיכך אניח אותו למקומו, אם בספר הדרשות שיעדתי לחברו, או בספר הנבואה שאני מתעסק בו, או בספר שאחבר אותו בפירוש אלו היסודות".

87 תשובות הרמב"ם, קי, מהר' יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו, א, עמ' 200–201: "לא חשבתי מעולם שהוא מחיבורי החכמים ז"ל, וחלילה להם שזה יהיה מהם. ואין הוא אלא חיבור הדרשני היונים ותו לא. וסוף דבר, למחוק זה הספר ולכרות זכר ענינו (הוא) מצוה רבה".

207. חטר בן שלמה,
שאלות ר' חטר בן שלמה (מקור ותרגום), יח, מט, הרב יוסף קאפח (ת'),
בתוך מחשבה ומוסר, ירושלים תשמ"ד, עמ' רא-רד, עמ' רלה-רלח.
לפני המחבר עמדו רק דברי הרמב"ם במהדורה קמא של פירוש המשנה, והוא נזקק
להסבירם.⁸⁸ הוא מציע שני הסברים: בראשון (יח, עמ' רא-רד), הוא מקדים את תורת
עשרת השכלים הנבדלים. לדעתו, הכוונה היא לשכל הנרמז במראה יחזקאל "ועל הכסא
דמות מנראה אדם עליו מלמעלה". בהסבר שני (מט, עמ' רלה-רלח), הוא מבאר שהכוונה
לשמות האל.
בחיבור אחר שלו, מצינו הסבר שלישי:
שָׁרַח אֶלְקָנָאֵד (יסודות האמונה וביאורם), ראש העין תשמ"ח, יצהרי צדוק
(ת'), עמ' 134.
שיעור קומה הוא: "השגת הדברים המתהווים בעולם לפני שיהיו, ומעיין במה שבלכות העם
ומרגיש במה שכונתם, מפני שלימותו וידיעתו בסודות הברואים".
208. ישפה רפאל, 'הרמב"ם ו"שיעור קומה"', מנחה לשרה, מחקרים בפילוסופיה
יהודית ובקבלה מוגשים לפרופ' שרה הלר-וילנסקי, מ' אידל, ד' דימנט וש'
רוזנברג (ע'), ירושלים תשנ"ד, עמ' 195-209.
דין ממצה הסוקר את גישות הראשונים לספר ואת הסברי החוקרים והמלומדים לסתירה
בדברי הרמב"ם. המחבר טוען, שבפירוש המשנה לא התכוון הרמב"ם להביע תמיכה בחיבור,
אלא רק לציין שיש לדון בו.
ע"ע פריט 215
209. כשר מנחם מענדל, תורה שלמה, חלק טז, מילואים לב ג, עמ' שד-שח.
מזכיר רק את דברי הרמב"ם בתשובותיו, ומעמת אותה עם תשובות הגאונים, הכותבים
שצפונים בחיבור סודות עמוקים. לטענתו: "כנראה לא הגיעו תשובות אלה לידי הרמב"ם"
(עמ' שה-שו).
210. לורברבוים יאיר, צלם אלהים, תל-אביב תשס"ד, עמ' 54-55.
מסכם את דעתו של ליכרמן: "משתדל להוכיח שתשובת הרמב"ם — שלא כבנוסח אחר
שלה — אינה מתכחשת לכך שבימי נעורו אכן הודה באותנטיות של הספר ובמעלתו",
ומוסיף: "גם לפי גרסתו, אין ערעור כי הרמב"ם בערוב ימיו סבור היה כי הספר מזויף וכי
ראוי 'לכרות זכר ענינו'".
211. לנגרמן יצחק צבי, 'אמרות ופירושים המיוחסים לרמב"ם', מאה שערים, ע'
פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורוביץ ודב ספטימוס (ע'), ירושלים תשס"א, עמ'
226 והע' 9.
מקבל את דעת הרב קאפח (פריט 214) שהרמב"ם שינה את יחסו לחיבור שיעור קומה ואף
ניסה למחוק מספריו הראשונים כל זכר ממנו.
- 88 ניתן גם לטעון שר' חטר בן שלמה אינו משקף נאמנה את דעת הרמב"ם [בדומה לטענת הרב קאפח
כאן (במבוא) (עמ' קעו-קעז; עמ' רא הע' 62)].

212. מרקוס אהרן, קסת הסופר (פריט 73), עמ' 214, 218, 326. משווה דעות הרמב"ם והזוהר בעניין ההשגחה. בעניין טעם הקרבנות, הרמב"ם צועד בעקבות חז"ל שלא הורשו לגלות טעמי תורה, אם כי הטעם האמיתי הוא כדברי האר"י ז"ל (עמ' 214). משווה דעות רמב"ם ומקובלים בעניין הדמות שבמראה יחזקאל (עמ' 128). מבאר שיטת הרמב"ם שמנה מצווה להאמין עפ"י המקובלים ורמח"ל (עמ' 326).
213. קאמעלהאר יקותיאל אריה, אהבת הקדמונים (פריט 30), עמ' לה–לו. עפ"י האגדה שהפך להיות מקובל בסוף ימיו, ניתן להחליף את סדר כתיבת המקורות השונים, ולטעון שהפסקה בפירוש המשנה מאוחרת: "ולדידי אין כאן שום פלא, שיוכל להיות כי שלשה עשר עקרים שבמשנת כל ישראל חבר לעת זקנותו וצירפם למשנת כל ישראל יש להם חלק". ניתן לומר גם שבתשובות הרמב"ם אינו מתייחס לשיעור קומה שבידינו אלא לחיבור אחר, שהוא המזויף.
214. קאפח יוסף. משנה עם פירוש הרמב"ם, נזיקין, הרב יוסף קאפח (ת'), עמ' קמב. בתרגומו הושמט המשפט "ויכנס בזה שיעור קומה וענינו" שהופיע בתרגומים הקודמים. הרב מסביר כי משפט זה אמנם הופיע במהדורה קמא של פירוש המשנה, אך "מחקן רבינו עד שלא השאיר להן שום רושם". אופן תיקון זה חריג מאוד: "מה שלא עשה כן לשום טעות אחרת, משל כאלו אינו רוצה שייזכר שבצעירותו דמה שאפשר להכשיר ספר זה", וראה את דברי הרמב"ם בתשובותיו המבקר את החיבור (הערה 42).
- מורה הנבוכים א א הערה 6, ירושלים תשנ"ג, עמ' יז. הרמב"ם מציין כי יש הטועים ומייחסים לאל אנתרופומורפיות, עפ"י פשטי הכתובים וביניהם הביטוי "צלם אלהים". הרב קאפח מעיר שנראה שכוונתו היא גם כנגד שיעור קומה, עפ"י דעתו המאוחרת. הרב מציין שבידו כתב־יד של שיעור קומה המיוחס לבית מדרשו של הרמב"ם, ועליו נוספה ביקורת חריפה על החיבור ועל מחברו. כתב־יד זה פורסם על ידו, 'שריד מחיבור תימני עתיק בענייני ספר שיעור קומה', כתבים, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 475–478.
- "אמר, שנמצא בגניזת בית רבנו שגונין בו בלאי הספרים במחסן אשר במדרשו, חוברת ובה נוסח שיעור קומה הנזכר בפרק חלק⁹⁰, הוא ופירושו, וזה לשונו: 'זה הוא שיעור קומה, המאמינו לתולעה ורימה'". מדובר בחיבור אנונימי מבחינת שמו, זמנו ומחברו. הרב קאפח משער, שזהו חיבור תימני מן המאה ה־11. מן הציטוטים שבאו משיעור קומה בחיבור זה ואצל הרמב"ם, עולה שהוא שונה מן הנדפס היום בשם זה. בהע' 1 מתרגם הרב מחדש את נוסח תשובת הרמב"ם, ובמקום המשפט "לא חשבתי מעולם שהוא מחיבורי החכמים" בתרגומו של בלאו, מתרגם הרב: "איני סבור כלל שהוא לחכמים ד"ל".
215. קליין־ברסלבי שרה, שלמה המלך והאזטריות הפילוסופי במשנת הרמב"ם, ירושלים תשנ"ז, עמ' 31 הע' 1.⁹⁰ דוחה את דעתו של ישפה (פריט 208) לפיהם האיזכור בפירוש המשנה נועד דווקא לדון

89 כלומר, לפני מחבר חיבור זה לא עמד התיקון הקיים לפני הרב קאפח.

90 תודתי למערכת שהפנתה אותי למקור זה.

בספר כדי להפריכו ולבטלו, שהרי הרמב"ם כותב שהוא ידון בעניינו (רמשמעותו) של הספר, ומשמע שקיבל כעובדה שהספר נכתב ע"י החכמים ולכן יש לדון בו ולפרשו.

216. שלום גרשם, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 171–172. מקבל את מסקנותיהם של ליברמן ואלטמן (פריט 217): בצעירותו סבר רמב"ם שמדובר במקור שיש לפרשו, שינה את דעתו ושלל את הספר בלשון חריפה.

217. Altmann, 'Moses Narboni's Epistle on the Shi'ur Qoma', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, 1967, p. 231 and notes 35–36 (Reprinted in: *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, Ithaca, 1969).

218. Holzer J., *Zur Geschichte der Dogmenlehre*, Berlin, 1901, pp. 11–12. (ובהעתקה עברית: מבוא לפרק חלק בלשון ערבי).

ייחוס חיבורים רויי סודות קבליים לרמב"ם

ביאור שמות הקודש והחול

219. לוינגר יעקב, 'על הספר "ביאור שמות קדש וחול" המיוחס לרמב"ם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד, א–ב (תשמ"ה), עמ' 19–30.

מאמר הייחוד

נדפס בתוך שטיינשניידר משה (ע'), שני המאורות, ברלין תר"ז.

220. זק"ש שניאור,

התחיה א (ברלין תר"י), עמ' 60–61.

כרם חמד ח (ברלין תרי"ד), עמ' 23–34.

דוחה ייחוסו של 'ספר הנמצא'⁹¹ שיוחס לרמב"ם היות שהוא מכיל סודות.

221. לנגרמן יצחק צבי, 'עיון מחודש במאמר הייחוד המיוחס לרמב"ם', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 109–128.

סוקר את הדיון בשאלת ייחוסו של מאמר הייחוד לרמב"ם לאור גילויי המקור הערבי. הוא מסכם: "חוששני שאין בידי להכריע בשאלה זו, אבל אינני רואה שום סיבה להוציא את המאמר מרשימת יצירותיו האותנטיות של הרמב"ם" (עמ' 111); דן במונחים מיוחדים השקועים בחיבור זה, מהם עולה תפיסה מיסטית, אולי 'צופית', וטוען שאין להפריז בהסקת מסקנות משימושי לשון אלו, שכן יתכן שהוגה ישתמש לעיתים במינוחים מזירה אחרת (עמ' 114–119).

222. שילת יצחק (ע'), איגרות הרמב"ם, ירושלים תשנ"ה, עמ' תרפה. "הוא בלי ספק יצירה מאוחרת של אחד ממעריצי הרמב"ם".

91 ככל הנראה, כוונתו למאמר הייחוד שפורסם בשנת 1849–תר"ט.

מגילת סתרים

- חיבור זה נדפס בתוך שושן סודות (פריט 258), עמ' 81–84, ובתוך חמדה גנוזה, לצבי הירש עדלמאן, קאניגסבערג תרט"ז, מב–מה.
223. אידל משה, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים תשס"א, עמ' 286.
224. גולדפלד לאה נעמי, 'פרק בתפישת הקבלה באיטליה במאה התשע עשרה' (פריט 69), עמ' קסג–קסה. ראו גם פריט 265.
225. גראטץ (גרץ) צבי, דברי ימי ישראל ה, מהד' שפ"ר, ווארשא תרנ"ז, עמ' 192 הע' 1.
מגילת סתרים היא מעשה זיוף!
226. שילת יצחק (ע'), איגרות הרמב"ם (פריט 222), עמ' תרצה–תרצו.
ע"ע פריטים 258, 281.
227. שלום גרשם, 'מחוקר למקובל' (פריט 286), עמ' 193–193.
התחברה במאה הי"ד ע"י הוגה קבלי שהושפע מיסודות פילוסופיים ומהקבלה הנבואית והמעשית.

פרקים בהצלחה

228. דוידוביץ ש"ר, פרקים בהצלחה המיוחסים לרמב"ם, מבוא, בנעט ד"צ (ע'), ירושלים תרצ"ט.
229. דינסטאג י' י', 'בנימין זאב בכר בתור חוקר הרמב"ם', סיני, נה (תשכ"ד), עמ' עח–עט.
230. כשר מנחם מנדל, הרמב"ם והמכילתא דרשב"י, נספחות, ג, ירושלים תש"ם, עמ' רכג–רכח.
231. שילת יצחק, איגרות הרמב"ם (פריט 222), ב, עמ' תרצו.
232. שלום גרשם, 'מחוקר למקובל' (פריט 286), עמ' 190.
232. Bacher W., "The Treatise on Eternal Bliss attributed to Moses Maimuni", *JQR*, vol. ix, pp. 270–289.
- ראו עליו פריטים 229, 231.

- צוואת הרמב"ם (אגרת המוסר)⁹²
233. חבצלת מאיר, 'על זיהוי "צוואת הרמב"ם" ועל יחסו לחכמי צרפת', בצרון, סח (שנה לח, טבת-שבט תשל"ח), עמ' 241–243. מאמת את ייחוסה לרמב"ם ומתמודד עם טיעוני המפקקים בכך.
234. טברסקי יצחק, 'ההשפיע ראב"ע על הרמב"ם?', בתוך *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the Writing of a Twelfth-Century Jewish Polymath*, Isadore Twersky & Jay M. Harris, Harvard, 1993, pp. 22–25, 42 note 9.
235. מלאכי א"ר, 'הרמב"ם על-פי אגרותיו', הדואר, שנה 14 גליון כב (ב' בניסן תרצ"ה), עמ' 410. סוקר את הפולמוס על ייחוס האגרת לרמב"ם.
236. עמדין יעקב, מטפחת ספרים (פריט 183), ט מב, עמ' קא. האגרת מזויפת.
237. רפפורט שלמה יהודה (שי"ר), 'כתבי הרב הגאון החכם הגדול רש"ל רפפורט', ישרון, ב (תרי"ז), עמ' 48–55. יוצא נגד שד"ל שהאמין בייחוסה לרמב"ם וביקר את הרמב"ם גם בגין האמור בה. שי"ר מוכיח כי האגרת מזויפת.
238. שילת יצחק, איגרות הרמב"ם (פריט 222), עמ' תרצז–תרצט. 'ראיה וראיה — על שיטות הכוזרי והרמב"ם בדרכים לאמונה', מעליות, כה (תשס"ה) עמ' 109 הע' 16. ברור שמדובר בחיבור שלא נכתב ע"י הרמב"ם. בחלק מכתבי-היד מופיע תיאור כי החיבור נגנב באופן חלקי. מלבד זאת, החיבור "מזויף מתוכו, מצורתו, ומתוכנו".
- 238א. שלום גרשם, 'מחוקר למקובל' (פריט 286), עמ' 190. "הכל מסכימים עליה שהיא מזויפת".

האגדה שהרמב"ם הפך בסוף ימיו למקובל

מקורות רבים מספרים לנו כי הרמב"ם למד קבלה בסוף ימיו, וניחם על משנתו הפילוסופית.

92 ע"ע כשר חנה, "צוואת הרמב"ם" ויחסה לנצרות, מנחה לשרה, מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה מוגשים לפרופ' שרה הלר-וילנסקי, מ' אידל, ד' דימנט וש' רוזנברג (ע'), עמ' 229–237.

מקורות ראשוניים⁹³

239. אברבנאל יצחק, נחלת אבות, סוף פרק ג, ניו־יורק תשי"ג, עמ' רט.
 "וגם אני שמעתי שכתב באגרת שלו אלו הדברים: 'בסוף ימי בא אלי אדם אחד ואמר לי דברים של טעם, ואלולי שהייתי בסוף ימי ונתפשטו חברי בעולם, הייתי חוזר מדברים רבים שכתבתי בהם'. ואין ספק, שדברי קבלה היו אשר שמע באחרית ימיו".

240. [על] אשכנזי יוסף ('התנא מצפת').
 הורודצקי שמואל אבא, עולי ציון, תל-אביב תש"ז, עמ' 66.
 ר"י אשכנזי האמין באגדה זו.

241. אלאשקר משה, שאלות ותשובות מהר"ם אלאשקר, קיז (השגות על ספר האמונות), ירושלים תשי"ט, עמ' שיב.
 מוכיח מ'מגילת סתרים' כי הרמב"ם היה מקובל: "הביטו וראו אם היה הולך בדרך הקבלה".

242. גדליה דון יחיא, שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' ק-קא.
 מצטט דברי אגרת חמודות (פריט 243) ומגדל עוז (פריט 247), ומקבלם כאמת היסטורית.

243. גינזנו אליה (פריט 31), מהד' לונדון, עמ' 3-4, 7; מהד' פירנצה, עמ' 129-130, 139.
 "והנני מעיד על הרב הגדול הרמב"ם ז"ל, כי בסוף ימיו נתחרט ממה שכתב בטעמי המצוות בספר המורה".

244. יוסף בן שושן, פירושי רבינו יוסף בן שושן על מסכת אבות, ג, כ (משנת "הכל צפוי"), מ"ש כשר ויהושע בלכרוביץ (ע'), ירושלים תשכ"ח, עמ' פ-פא.
 "שמעתי אומרים בטולייטלא, כי נראית אגרת אחת שחבר הרב ז"ל, שאומר בה בלשון הזה: בסוף ימי בא אלי אדם אחד ואמר לי דברים של טעם ואלולי שהייתי בסוף ימי הייתי מחליף בחבורי טעמים רבים. והכל היו דנין, כי הדברים של טעם שאמרו לו היו דברי קבלה, לפי שבכל חבור הרב ז"ל אין זכרון ולא רמז לדברי קבלה, עם היות הרב ז"ל משתדל בכל כוחו לפשר בין עקרי הדת והפלוסופיא" (עמ' פ).
 מכאן הסמכות לחלוק על הרמב"ם, כיון שניתן לטעון שחזר בו (עמ' פ-פא).

245. יחיאל ב"ר שמואל מפיסא, מנחת קנאות, דוד קויפמאן (ע'), ברלין תרנ"ח, עמ' 109.
 ברור כי אם הרמב"ם היה לומד את התורה הנסתרת הוא היה מקבלה, ומביא דברי אברבנאל (פריט 239) לפיהם למד הרמב"ם קבלה בסוף ימיו.

246. מאיר אבן גבאי, עבודת הקודש, עם הגהות ר' יעקב עמדין, חלק העבודה, יג, ירושלים תשנ"ב, א, עמ' קא.
 "ומי לנו גדול בפלוסופיא כהרמב"ם ז"ל, וכשמצא המרגלית השליך מידיה את הצורות,

⁹³ על הווריאציות השונות של האגדה והשתלשלותן, ראו ג' שלום, 'מחוקר למקובל' (פריט 286). על הסתירה שהעלו מעמתי האגדה בינה לבין דברי ר' חיים ויטאל שהרמב"ם אינו משורשה של חכמת הקבלה, ראו פריטים 47-51. וראו מאמרו של א' מלמד בכרך זה.

ואחד מחכמי האמת שביאר סודות הרמב"ן ז"ל כתב בפרשת בשלח בזה הלשון: 'ור' יעקב זה הלך למצרים ומסר הקבלה להרמב"ם ז"ל, ולרוב שמחתו בה היה משתבח בה לתלמידיו. אמנם, לא זכה לזה עד קרוב לאחרית ימיו שכבר חבר כל הספרים הנמצאים היום'. ע"כ". מביא את הציטטה שהביא אברבנאל (פריט 239) בשם 'אגרת הרמב"ם', ומוסיף מקור דומה בו מפורש שהתחום שלמד היה חכמת הקבלה: "אבל אני ראיתי כתוב בספר אחד בשמו בזה הלשון: 'לסוף ימי בא אלי זקן אחד והאיר עיני בחכמת הקבלה, ולולי שנתפשטו ספרי בעולם הייתי חוזר בי מכמה דברים שכתבתי'.

247. שם טוב אבן גאון, מגדל עוז, הל' יסודי התורה א י-יא, בתוך משנה תורה, מהד' פרנקל, ירושלים ובני-ברק תשס"א, עמ' לו.
 "ע"כ דברי הרב, ואני אומר כמה פנים לתורה נסתרים ונגלים ... ולדעתי, שר"מ ז"ל ידע בהם בסוף ימיו, שאני מעיד שראיתי בספרד ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן ומיושן לשון זה: 'אני משה ב"ר מימון כשירדתי לחדרי המרכבה בינותי בענין הקרוב וכו'. וקרובים היו דבריו לדברי המקובלים האמתיים", ומביא לכך מקורות נוספים.
 ע"ע בדבריו המובאים להלן בפריט 288.

מקורות מצטטים

אגדה זו צוטטה רבות בספרות הרבנית,⁹⁴ ונתפסה בדרך כלל כמהימנת. להלן מקורות המצטטים את האגדה ומסיקים ממנה מסקנות שונות. מקורות שיש בהם דיון לגבי אמינותה יובאו בפרק שלאחריו.

248. אזולאי חיים דוד (חיד"א), שם הגדולים (פריט 48).
 מצטט את דברי מגדל עוז, ומוסיף "אך ראיתי בספר 'שושן סודות' כתב יד שמסתפק בכתב הנזכר אם הוא מהרמב"ם". דן בסתירה בין דברי ר' חיים ויטאל לפיהם הרמב"ם אינו משורשה של חכמת הקבלה לבין מסורת אגדית זו (ראו פריט 480).
 249. אירגאס יוסף, שומר אמונים הקדמון (פריט 118), עמ' יא-יג.
 מציג את המסורות השונות של האגדה, ואינו נוקט עמדה מאשרת או מכחישה: "ואם תרצה להאמין אל מה שנמצא כתוב בספרי האחרונים, הנה גם הרמב"ם בסוף ימיו זכה לקבל ... וסוף דבר, יהיה מה שיהיה".
 250. בכרך יאיר, חות יאיר, קצד, קה ע"א.
 מקבל את האגדה שלמד קבלה בזקנותו.
 251. בנימין זאב מסלאנים ויוסף מנעמירוב, ויכוחא רבה, פיעטקרום תרע"ב.
 מצטט משושן סודות (פריט 258) את האיגרת המיוחסת לרמב"ם, ולפיה חזר בו מהתנגדותו לקבלה, וטוען: אם הרמב"ם גדול החכמים חזר בו, משמע שאכן תורת הקבלה אמיתית.
 252. ברכה יהודה, ברכת יהודה, או"ח, לא, ירושלים תשס"ה, עמ' צז-צח.
 המחבר מניח שהרמב"ם הפך למקובל. במסגרת דיון הלכתי על היחס בזמננו להיתר חז"ל להרוג כינים בשבת כיון שאינן פרות ורבות, מוזכרים דברי ר' אברהם בן הרמב"ם שדברי

94 הובאו כאן מקורות מן המחצית השנייה של המאה ה"ז ואילך.

חז"ל בענייני מדע אינם מחייבים. המחבר מעיר שדבריו, וכן דברי אביו הרמב"ם במורה הנבוכים ח"ג יביב שהאדם אינו תכלית הבריאה, נאמרו לפני שלמדו את חכמת הקבלה, אך לאחר מכן חזרו בהם.

253. גאטעסמאן אברהם יוסף, אמונה שלימה (פריט 146), עמ' 55.
254. דילמדיגו יוסף שלמה (יש"ר מקנדיאה), מצרף לחכמה (פריט 3), פרק יג, עמ' 67–69; פרק יז עמ' 81.
מצטט את המסורות השונות שהובאו בעבודת הקודש, בנחלת אבות ובהשגות מהר"ם אלאשקר. הוא משתמש במסורות אלו כדי לדחות את טענות ארי נוחם נגד קדמות הקבלה מכך שהמסורת הסודית לא עברה אצל הרמב"ם, שהרי גם הרמב"ם למד קבלה בסוף ימיו.
255. יפה מרדכי, לבוש פנת יקרת, למו"נ א נג, בתוך לבוש מלכות, ירושלים תש"ס, עמ' טז–טז.
טוען כי ביקורתו של הרמב"ם במורה (שם) מתייחסת למקובלים. הוא מטעים כי למרות שהרמב"ם בעצמו הפך למקובל, ביקורת זו שייכת לתקופתו 'המוקדמת': "כי הרב בנערותו לא האמין בקבלה או לא למדה עדיין בשורש, אבל בזקנותו חזר בו, כי כן נמצא בתשובותיו". לדעתו, רמב"ם לא חזר בו מגישתו הפילוסופית אלא רק מהתנגדותו לקבלה. הוא הבין כי "המקובלים לא נטו ימין ושמאל ח"ו מכל דברי הפילוסופים האמתיים".
256. מייזליש אהרן מאיר, הערות על מפענח נעלמים (פריט 170), ה הע' עג, עמ' רכ.
מקבל אגדה זו, ועוסק ביישוב הסתירה בינה לבין דברי רח"ו שהרמב"ם אינו משורשה של חכמת הקבלה (ראו פריט 49).
257. מנשה בן ישראל, נשמת חיים (פריט 81).
258. משה בן יעקב,⁹⁵ שושן סודות, פתח תקוה תשנ"ה, עמ' 80–84.
מביא אגרת שכתב הרמב"ם לתלמידו (מגילת סתרים), ומקדים: "ואם הוא אמת שראיתי כתוב שבסוף ימיו נטה אחרי דעות הקבלה, אז בודאי הם דבריו ומעשה ידי". וראו דברי החיד"א (פריט 248, עמ' קנו): "ראיתי בספר שושן סודות כתב יד, שמסתפק בכתב הנזכר האם הוא מהרמב"ם".⁹⁶
259. סמברי יוסף, דברי יוסף, שטובר שמעון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 162–164.
260. ראזענסאן משה, דברי שלום, וילנא תר"מ, עמ' 47–52.
261. רובין ברוך דוד, בד קודש, ניו־יורק תרפ"ו, עמ' 134.
מצטט את האגדות השונות ומצטט מדברי ספר יוחסין⁹⁷ "שהרמב"ם היה נקרא 'הרב המאמין' שהשיג החולקים על הקבלה".⁹⁸

⁹⁵ בעבר יוחס הספר, ש"ל לראשונה בקארעץ תקמ"ד, לאחד מתלמידי הרמב"ן.

⁹⁶ משפט זה צוטט רבות, ולי נראה כי שושן סודות נוטה לאמת מסורת זו.

⁹⁷ פריט 168.

⁹⁸ לכאורה, כוונת הרמב"ם שם לנצחון המסורת הרבנית על המסורת הקראית, ולא כפי שהבין רובין שהכוונה לתורת הקבלה.

262. שניאורסון מנחם מנדל, אגרות קודש, כב (תשכ"ב–תשכ"ג), ח'שלב, כפר חב"ד תשנ"ד, עמ' קכט. (נדפס גם בשערי הלכה ומנהג, ב (יו"ד), עמ' קעא; ספר השיחות, התשמ"ח, ב, ברוקלין תשס"ג, עמ' 392 הע' 2).

263. שפירא צבי אלימלך מדינוב, מעין גנים, בתוך יעב"ץ יוסף, אור החיים, פרמישלא 1888, כ ע"א–ע"ב.

מצטט את הגירסאות השונות של אגדה זו, ומוסיף שמגודל תשוקתו חקר ביסודות התורה משכלו, וכשראה ה' גודל תשוקתו וחפצו, "שלח לו מלאך ללמדו דעת חכמת האמת".

מחקר וביקורת

264. בר-אשר מיכאל, הנשר הגדול, תשס"ה, עמ' 75–77. "כל האגדות והעדות הללו נבעו מהצורך הנפשי והלאומי שלא לנתק את הרמב"ם מהמסורת העיקרית השולטת ומשפיעה ביהדות — מסורת המקובלים, וכדי שלא ירד ערכו של הרמב"ם בעיני העם ואורו ימשיך".

265. גולדפלד לאה נעמי, 'פרק בתפישת הקבלה באיטליה במאה התשע עשרה' (פריט 69), עמ' קנד–קסו.

סוקרת את הויכוח על הקבלה בין שמואל ליב גולדנברג, עורך כתב העת כרם חמד, ובין ר' מרדכי שמואל גירונדי, שהיה רבה של פאדובה בשנים 1829–1852. מחלוקתם נוגעת גם לשאלת יחסו של הרמב"ם לקבלה: הרב גירונדי מציין את האגדה לפיה הפך הרמב"ם למקובל בשני מקורות, כאשר במקור המוקדם יותר הוא מתלבט באותנטיות של ייחוס 'מגילת סתרים' לרמב"ם, ובמקור המאוחר הוא מצטט אותה כאמת היסטורית. גולדנברג, לעומתו, דוחה ייחוס זה.

266. גפן שם טוב, הממדים, הנבואה, האדמתנות, ירושלים תשס"ו, עמ' 109. נטיית הרמב"ם להקבלה, עכ"פ בסוף ימיו יש לה סמוכים בעדות ההסטוריה. "גרץ [פריט 267] ... מחליט אמנם — כדרכו בעניינים כאלה — להטיל חשד כי הדברים האלה מזויפים הם, בטענה שאי אפשר שהרמב"ם יכתוב דברי קבלה", אך לפי מה שאמרנו⁹⁹ אם לא נכתבו בידי הרמב"ם — ראויים היו להיכתב על ידו!". וראו הערות 43, 44.

267. גראטץ (גרץ) צבי, דברי ימי ישראל (פריט 224), עמ' 191–192 ובהע' 1. דוחה את האגדות המייחסות לרמב"ם לימוד קבלה בסוף ימיו. לדעתו, מגילת סתרים היא מעשה זיוף. ע"ע בפריט 266.

268. גרוס בנימין, 'חכמת הסוד ופילוסופיה במשנתו של המהר"ל מפראג', התגלות אמונה תבונה, מ' חלמיש ומ' שוורץ (ע'), רמת-גן תשל"ו, עמ' 87. התפשטות האגדה לפיה עבר הרמב"ם בסוף ימיו לשיטות הקבלה, מעידה על "מגמתם של מקובלים לחזור אל ערכי הפילוסופיה ולקבוע לשניהם מקור אחיד", בדומה לשיטת רמ"א המאחד בין הפילוסופיה והקבלה.

269. גינצבורג יצחק (פריט 147), עמ' 16.
 "בין גדולי ישראל שניה במחלוקת השאלה האם הכיר הרמב"ם בחכמת הסוד, חכמת הקבלה. יש אומרים שכן, יש אומרים שלא, ויש אומרים שרק לאחר סיום חיבור ספר היד ומורה הנבוכים זכה לחכמת הקבלה".
270. דינסטאג ישראל יעקב, 'המורה נבוכים וספר המדע בספרות החסידות', ספר היובל לכבוד אברהם ווייס, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' שז–של.
 "החסידות קיבלה את התיזה מכמה חכמי הקבלה שהרמב"ם נעשה בסוף ימיו למקובל ונכנס לפרסם המסתורין" (עמ' שז).
271. ליכוביץ ישעיהו, אמונה היסטוריה וערכים, ירושלים תשס"ב, עמ' 125.
 מציין בלעג את "הברותה האווילית שהרמב"ם בסוף ימיו למד את הקבלה וקיבלה".
272. ליבערמאן שמחה בונם, 'שלשלת הקבלה', בתוך ריקאנאטי מנחם, טעמי המצוות, לונדון תשכ"ג, עמ' כד–כו הע' ח.
 מרכז את המקורות הראשונים השונים של אגדה זו.
273. מודינא יהודה אריה, ארי נוהם (פריט 29), פרק יב, עמ' מ–מא.
 "בקשו להם מחסה כזב לומר שנמצא כתוב בשם הרב ... ומי יאמין לשמועתם, ומי הוא המעיד שמהרב ז"ל יצאה כזאת ולא מהם או מהמונם? ... ובאמת, שבבואם לרפאות מכת הרב ז"ל אשר הכוהו באמרם שבסוף ימיו תהא על הראשונות וחזר לידעתם, והוסיפו בו פצע ומכה טריה, כי אמרו עליו שלעת זקנותו יצא מדעתו — וחס ושלום, כי זקני תורה דעתם מתוספת ומתישבת עליהם".
274. מיזיס יהודה ליב, קנאת האמת (פריט 200), עמ' 257–269.
 האגדה אינה נכונה, והיא מבוססת על אגרת מזויפת. מן האגרת עולה שהרמב"ם לא ידע מהקבלה עד סוף ימיו, אך מיחסו השלילי למאמיני השמות נראה שידע ממנה. יתרה מכך: לו האגרת היתה נכונה, מתקפי הרמב"ם לא היו מתקפים אותו, שהרי חזר והודה להם, ומצדיקו היו משתמשים בה להגנתו; סגנונה מראה שאינה מלשונו הזהב; ובכל כתביו רמב"ם לא שינה את דעתו העקרונית מנעוריו עד זקנותו.
275. נגר אליהו, 'עיונים ברמב"ם ובהערות הגר"י קאפח', מסורה ליוסף, א–ב (מהד' מתוקנת, תשס"ז), עמ' 38–51.
 הערה כללית: "התופעה שבה מייחסים לחכם חזרה מדעה מפורשת שהביע — מוכרת וידועה" (עמ' 38). הוא מציין לשמועה המפורסמת כי הרב יחזקאל לנדא חזר בו מן ההיתר המפורש (בשו"ת נודע ביהודה) לתגלחת בחול המועד, וכן מזכיר את האגרת לפיה אריסטו חזר בסוף ימיו מן הפילוסופיה שלו והפך ליהודי;
 הוא מנתח את ההלכה שעליה הביא ר' שם טוב אבן גאון את האגדה הנ"ל (הל' יסודי התורה א יא. ראו לעיל פריט 247), מראה כי ההבנה הפשוטה ברמב"ם היא שדבריו חפים מכל התייחסות קבלית, שלא לומר נוגדים. הוא אף טוען כי דברי אבן גאון כוללים סתירה פנימית;
 המחבר קובע כי האגרת המיוחסת לרמב"ם מזויפת, וזאת בהתאם לעולה ממשנתו; סיוע לשיטתו מוצא המחבר בעובדה שהמקובלים בדורות הראשונים הכירו בעובדה כי הרמב"ם אינו מקובל, ובמובאות מכתבי הרב קאפח.

276. נהר אנדרה, דוד גנז וזמנו (פריט 114), עמ' 36–38.
 "בעיני מי שמכיר ... עד כמה רוויה יצירתו של הרמב"ם מתחילתה ועד סופה ביחס כבוד לוהט לפילוסופיה ולהגיון; למי שמכיר גם את המכתב ... בו יועץ הרמב"ם לתלמידו ולמתורגמן שמואל אבן תיבון ... שלא לצאת לדרך רבת הסכנות מצרימה כי אין הוא הרמב"ם ... מאמין כי יוכל לגזול כמה דקות מעבודתו ומעייפותו כדי להקדישן לשיחה עם תלמידו; בעיני מי שידוע פרטים אלו — מקבלים הקטעים שמביא רבי מאיר אבן גבאי דגש פאתי במיוחד".
277. פראנקפורטר ישראל, דעת ישראל (פריט 139), עמ' 34, 93.
 המחבר מציין כי האגדה על הפיכת הרמב"ם למקובל — מסופקת.
278. צוויפל אליעזר, המגיד, ה 35 (כ"ח באלול תרכ"ב, 3.9.1861), עמ' 221.
 "חששו המקובלים לנפשם ולקבלתם ובדאו מה שבדאו עליו, שלאחר ששים שנה נעשה מקובל ובעל סוד".
 ע"ע בתגובתו של רבינוביץ (פריט 283).
279. קאמעלהאר יקותיאל אריה, אהבת הקדמונים (פריט 30).
 מקבל את האגדה שהרמב"ם למד קבלה בסוף ימיו, ויתכן שראה קונטרסים של הראב"ד בזמנו (עמ' לב, מב–מג). יתכן, שר' יוסף בר קלונימוס מחבר הפירוש בכת"י לספר יצירה (ראו להלן פריט 321) הוא הזקן שנזכר באגדה (אצל מהר"ם גבאי, ראו לעיל פריט 246) [עמ' לב].
280. קופפר אפרים, 'השגות מן חכם אחד על דברי החכם הר"ר יוסף בהק"ר יוסף הלועזי שכתב וקרא בקול גדול נגד הרמב"ם', קבץ על יד, יא (תשמ"ה), עמ' 242–243.
 ה'חכם' בעל ה'השגות' מביא את האגדה המובאת בדברי אברבנאל (פריט 239) ואבן-גבאי (246), הטוענת שלמד קבלה בסוף ימיו ואמר "שלולא שנתפשטו חיבוריו היה חוזר בו מכמה דברים שכתב". מלשון אגדה זו משמע, שהרמב"ם לא ראה את דבריו 'הראשונים' כנטייה מן הדת או נפילת התורה אפילו בקוצו של יוד, שאם היה בהם חשש זה היה לו לצעוק ככרוכיא ולפסלם (ברור, כי אין לחשוד בו שסבר כן אלא שנמנע מכך מפני הבושה); קופפר מציין, כי מנימת בעל ה'השגות' נראה, כי לא היה בטוח בנכונות סיפור אגדה זה, ורק ציין שאפילו נאמן אותו כאמת — אין להתקיף בגינו את דברי הרמב"ם.
281. קוניץ משה מענדל, בן יוחאי (פריט 50), קכב ע"ב.
 מקבל האגדה שלמד בסוף ימיו קבלה, וכן נראה מהחיבור המיוחס לו 'מגילת סתרים'.¹⁰⁰
282. קראוס אדוניהו, אדני יד החזקה (פריט 158), הקדמה, עמ' כג–כה.
 דוחה מסורת זו: א. הפולמוסים על משנת הרמב"ם שהתחוללו בסוף ימיו ובדורות הבאים, בהם כונה הרמב"ם 'מין', מוכיחים שלא חזר בו ולא הודה לדעת המקובלים; ב. אם היה חוזר בו, היה בודאי מגלה זאת לבנו האהוב ר' אברהם; ג. לשון האגדה וסגנונה אינו דומה לסגנון הרמב"ם בספריו; ד. היא התגלתה מאות שנים אחר פטירתו.

283. ראינאוויץ שאול אליעזר, המגיד, ו' 29 (כ"ו בתמוז תרכ"ב, 24.7.1862), עמ' 230.

תגובה לצוויפל (פריט 278): ניכר כי מגמתו של צוויפל להגדיל כבוד הרמב"ם. חכמת הקבלה, שאותה החשיבו מאוד רבים מהגדולים, אינה צריכה 'הסכמה' ממנו, ולכן נראה, כי אם נקבל את האגדה שהרמב"ם הפך למקובל, אין הדבר גורע מכבוד הרמב"ם. אמנם מציין כי מבחינה היסטורית אינו יודע להכריע אם האגדה נכונה.

284. רבינוביץ צדוק הכהן (מלובלין), אוצר המלך (פריט 188).
בניגוד לדברי ר"י עמדין שדברי הרמב"ם מנוגדים לדעת חכמי האמת, דעתו כדעת מגדל עוז שהרמב"ם היה מקובל כיון שיש מקבילות לדעתו בזהר חדש ובמדרש הנעלם.

285. רפפורט שלמה יהודה (שי"ר), 'כתבי הרב הגאון החכם הגדול רש"ל רפאפורט', ישרון, ב' (תרי"ז), עמ' 54–55.
עומד על תופעת ייחוס כתבים קבליים לרמב"ם, ובכללה האגדה הנ"ל: "עשו להם המקובלים צחוק ושמחה לתת בפי הרמב"ם לעת זקנותו דברי חרטה ותשובה מן הפילוסופיא אל הקבלה ע"י זקן אחד שהאיר עיניו בה".

286. שילת יצחק, איגרות הרמב"ם (פריט 222), ב' עמ' תרצה–תרצו.
"באופן כללי יש לומר, שאגדות מסוג 'בסוף ימיו הרמב"ם חזר בו', אינן מוסיפות כבוד לא לרמב"ם ולא לקבלה".

287. שלום גרשם, 'מחוקר למקובל: אגדת המקובלים על הרמב"ם', תרביץ, ו' (תרצ"ה), עמ' 331–342; התפרסם שוב במקראה בחקר הרמב"ם, ירושלים תשמ"ה, עמ' 90–98; ובספרו מחקרי קבלה, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 189–198.¹⁰¹

"עצם מעשה הזיוף שבאגדות ... דבר שלא יוכל להיות ספק בו ואין טעם לדרן עליו מחדש. הנסיגות המפולפלים להוכיח שהמסורת המיסתורית שבספר הזוהר הייתה ידועה להרמב"ם ... אינה אלא הרים התלויים בשערה ואין בהם כדי לגרום לחידוש הויכוח על עצם השאלה של יחס הרמב"ם לקבלה. אבל ראוי לעמוד כאן על עצם השתלשלות הדעה הזאת והאגדות האלה בחוגי המקובלים".

1) "לא המקובלים פתחו במלאכת הזיוף ... כבר בימי הרמב"ם עצמו נפוצו אגדות שונות על אודותיו ... הנטייה ל'סודות' שאינם סודותיו של הרמב"ם מתחילה להתגלות אצל זיפנים מבית מדרשם של המתפלספים דור או שני דורות אחרי פטירתו".

2) "בשלש הדורות הראשונים אחרי פטירת הרמב"ם אין אנו מוצאים כל סימן לקיום מסורת אמיתית או מדומה כאילו פנה הרמב"ם בסוף ימיו לקבלה ... יש להבין, בדרך כלל, שהאגדה הזאת יכלה לצמוח רק בחוגים שאין להם יחס של חיבה והערצה לדעות הרמב"ם בספר המורה, ושכל זאת היו מעוניינים להציל ולנצל את שמו הגדול של הרמב"ם לתעמולתם הקבלית הם. אבל כל ספרות הקבלה מהמאה הי"ג מוכיחה בהחלט שההנחה הפסיכולוגית הזאת אינה מתקיימת כלל בחוגי המקובלים ההם ... בספרים רבים מופיעה ... הדעה המוטעית שראשוני המקובלים היו ממתנגדי הרמב"ם, ואני לא זכיתי למצוא בספריהם שהיו בידי דברי בקורת וגנוי ממין זה ... מכיון שזמן קצר אחרי המלחמה השנייה בידי הרשב"א היא מופיעה בפעם הראשונה — הרי יש לנו להסיק שנולדה לכל המוקדם בימי המלחמה השנייה הזאת".

(3) "כל העדויות הראשונות על האגדה הקבלית מסביב לרמב"ם באו מהמאה הי"ד. הראשון הוא ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון בספר 'מגדל עז' על הלכות יסודי התורה".
 (4) "במאה הי"ד התגבשה אותה 'מגילת סתרים' הידועה על שם הרמב"ם".
 (5) "מציאותן של אגרות כגון אלו הנזכרות בשני הסימנים הקודמים סייעו, אולי, להתגבשות האגדה שאנו מוצאים לראשונה בספר עבודת הקודש. הזקן ר' יעקב הוא ככל הנראה ר' יעקב 'הנזיר', שהיה אישיות היסטורית. "אני משער שהעובדה ... שר' יעקב ... היה במזרח בשנותיו האחרונות של הרמב"ם, נעשתה יסוד לאגדה על הליכתו למצרים אל הרמב"ם".
 (6) צורה דומה מופיעה לפני גירוש ספרד ב'אגרת חמודות' של ר' אליהו גגנו, וממנה הגיעה לאזני ר' יצחק אברבנאל.
 שלום מסכם: "לפי עדות כל המקורות הללו, נתפשטה האגדה רק בדור ההוא בחוגים רחבים ונתפרסמה מכאן ואילך ע"י מחברים רבים, כגון בעל 'שלשלת הקבלה'".¹⁰²

288. שם טוב אבן גאון, מגדל עז (פריט 247).
 מלבד הבאת האגדה שהרמב"ם למד את הקבלה בסוף ימיו והודה בה (ראו לעיל פריט 247), הוא מתייחס לסוגיה במקומות נוספים:
 הלכות יסודי התורה ב ז-יב, עמ' מ.
 לומד מעשר שמות המלאכים: "זוה הלשון מורה כי ר"מ ז"ל היה מקובל בנסתרות, אלא שקיים בעצמו מה שאמרו ז"ל יהיו לך לבד כבשים ללבושך".
 הלכות תשובה ח ב-ד, עמ' רי-ריא.
 סוקר את הריכוז על הגדרת 'עולם הבא', "וקיימו עליו שהיה בקי בחזרי החכמות הנעלמות" (עמ' רי). הוא מטעים כי אף שבספריו מסר הרמב"ם את נפשו על הרחקת ההגשמה, האמין בקבלה: "ואדרבה, פתח לנו פתח לנו במורה הנבוכים כוונים ליכנס בהם ... ועל דרך זה הסכמתי וחסדתי ר"מ ז"ל בידוע ומסתיר ועושה הדברים נכונים לנכונים ... אני חושד לר"מ ז"ל על דרך קצרה יודע סוד הסעודה והמחול ושם וכוס של ברכה וענינים".

גישות ומחקרים כלליים

289. אהרנברג יהושע מנחם, דבר יהושע, ה, עניינים שונים יח, בני ברק תשנ"ח, עמ' צ.
 "שמעתי מהגה"ק מאוסטילע זצ"ל ... שכל הטעמים שנתן הרמב"ם ז"ל למצוות, הם מכוונים ע"פ הקבלה ... דהרמב"ם מפרש טעם המצוות תואמים לדרך הקבלה".
 290. אייזמן אסתר, ספר אהבה בתענוגים: אנציקלופדיה מדעית ויהודית מן המאה הי"ד, עבודת דוקטור, האוני' העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 28-29.
 ר' משה בן יהודה מזכיר ... את השגת הראב"ד לפירוש הרמב"ם לנקרת הצור, לפיה "אחורי" הוא סוד גדול המכוון כנראה לספירות. רמב"י מגן על הרמב"ם וטוען שהרמב"ם הכיר אף הכיר את הסוד הגדול שעליו רומז ראב"ד ... רמב"י אינו טוען שראב"ד טעה ... אלא שגם הראב"ד וגם הרמב"ם ידעו את אותו הסוד ... מכאן עולה המסקנה, שקיימת אצל רמב"י מגמה לאחד בין הפילוסופיה והקבלה".
 בעמ' 31 מוזכרת דוגמה נוספת ביחס לזיהוי ה'כבוד' — השכל הפועל וספירת ה'מלכות'.
 ע"ע במאמרה הנדפס בכרך זה.

291. בלס יונתן, **מנפת צוף**, נזה צוף תשס"ו, עמ' 17–19, 711–712, 785–786. מטרת מורה הנבוכים — להציג את תכני הקבלה לציבור הרחב, ולפיכך משתמש בסגנון שאינו קבלי.

292. **בן-אמוזג אליהו, טעם לש"ד (פריט 194)**, עמ' 55–57. אף שהרמב"ם לא הכיר את הזוהר (ראו פריט 194), הוא ידע על קיומה של מסורת סודית ביהדות: "הרמב"ם למה רגז ושחק על אודותיה במקומות שונים אם לא שידעה? ! אבל, לא האמין בה מסיבות רבות יארך ספורם. הוא המעיד בספרו המורה שבימי חכמי התלמוד מצאה בית וקן לה חכמה סודית מיוחדת ליחיד סגולה, ואם הוא מכחיש שתהיה זאת שקורא לה בשם 'קבלה' וכי מפיו אנו חיינ? לו נאה לומר כן ולהכחיש המוחש, מאהבתו את ה'נני וחכמתו שאשר וקיים כאלו היא חכמת חכמינו ובינת נבוינו".

293. **ברוך בן אברהם מקוסוב, עמוד העבודה, יהושע שלמה גרויז (ע')**, ניו-יורק תשמ"ח, כב ע"ב — כג ע"א. אף שלא היה מקובל, יש התאמות בין דבריו לדברי המקובלים.

294. **גאטעסמאן אברהם יוסף, אמונה שלימה (פריט 146)**, עמ' 113–114. מעיר אגב דיון בסוגיית טעמי המצוות, כי הרמב"ם ידע את תורת הסוד, אלא שכתב בלשון החוקרים ועל דרך פשט, והסתיר דבריו בכל מקום.

295. **גוטליב יעקב, התפיסה ההרמוניסטית של משנת הרמב"ם בחסידות חב"ד, עבודת דוקטור, אוני' בר-אילן, רמת-גן תשס"ג**. סוקר את המחקרים המציינים מקורות והשפעות מימוניות על רש"י מלאדי, ומנתח את האופן שבו שילבו הוגי חב"ד את דברי הרמב"ם בתוך משנתם: רש"י סלל את הדרך לשילובו של הרמב"ם בהגות החבדי"ת; ה'צמח צדק' בדור השלישי שאף להציג משנה מימונית ברוח חב"ד, כחלופה לתפיסתם של המשכילים את הרמב"ם; ¹⁰³ נינו של ה'צמח צדק', ר' יוסף יצחק, מציג את הרמב"ם כ'מקובל' שנאלץ להסתיר את דעותיו מפני שעדיין לא הגיעה השעה לגלות את 'תורת הסוד'; בדור שאחריו מעצים מאוד רמ"מ שניאורסון את העיסוק בתורת הרמב"ם, וניתן לזהות התגברות מגמה זו לאורך שנות פעילותו (מבוא, עמ' 9–10). שילובו של הרמב"ם במחשבת חב"ד נובע משלוש מגמות: 1. הרמוניסטית; 2. לתקן את 'הקטרוג' על הרמב"ם; 3. להציגו כ'מקובל' ו'חסיד' (עמ' 33). ר' יוסף יצחק מביא מסורת משפחתית "עד הבעש"ט" כי הרמב"ם היה מקובל. רמ"מ שניאורסון מסתייג מכך בתחילה (אם כי ציין שאולי למד קבלה בסוף ימיו). בשנים מאוחרות יותר, הוא מבארו בהתאמה לתפיסות הקבליות והחסידיות, ומזדהה עם התפיסה שהיה מקובל (עמ' 115–146).

296. **גינצבורג יצחק, 'התחלת המחזור השלישי' (פריט 147)**. נחלקו חכמים אם ידע מחכמת הקבלה, אך כיון שלמד תורה לשמה, ברור שדבריו מכוונים ומתאימים עם הקבלה, והוא מדגים זאת. **אשא עיני, רחובות תשנ"ח, עמ' לג–לד**.

לא ידע מחכמת הקבלה, כיון שתפקידו "עפ"י ההשגחה העליונה ... היה לישר את הדרך לגילוי חכמת האמת ע"י ברורי החקירה דוקא" (הע' ד).

"ברור הדבר, וכן מסורת בידינו, שאם היה בדור הארז"ל, וכ"ש [=וכל שכן] בדור הבעש"ט ותלמידיו, היה מבטל את דעתו ודרכו זו לאור גילוי האמת לאמיתו" (עמ' לג).

תום ודעת (פריט 98), עמ' כו.

במסגרת הבחנה בין שיטת רמב"ם ורמב"ן, הוא מציין כי רמב"ן היה מקובל, בעוד רמב"ם היה חוקר, ומכאן ההבדל ביניהם ביחס לרע: האם לדחותו, כשקר (רמב"ם), או לברר את עומק הטוב שבו (רמב"ן).

'חידוש העולם בשיטת הרמב"ם', איתאל גלעדי (ע'), טרם פורסם (הופץ בדואר האלקטרוני).

הרב מנחם את דעת הרמב"ם במתודה עיונית 'רגילה', ומזכיר גם את דבריו במו"נ סוף פרק כה, שאם לא נקבל את הנחת חידוש העולם, תהיינה כמה שאלות עיוניות בלתי פתורות. בהערה הוא מכוון "על פי פנימיות" את שבע הבעיות כנגד שבע מידות הלב והספירות התחתונות.¹⁰⁴

מאמרי כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש, תשס"ט, עמ' קח.

מבאר את דברי רח"ו (פריט 47), המבחינים בין רמב"ם לרמב"ן, ומחיל אותם על כמה נושאים.

297. גפן שם טוב, הממדים, הנבואה, האדמתנות, ירושלים תשס"ו, עמ' 104–109.

שיטת הרמב"ם בתארים מתאימה לפילוסופיה של קאנט. לפי זה, "בעיקרו של דבר, לא התנגד הרמב"ם כל כך להתארים החיוביים וצירופי השמות מצד עצמם, כי אם מצד מסירתם לכל אדם" (עמ' 105), והדברים מתאימים עם דברי האר"י שהתנגד לפיוטים (שם הע' 31); "יצא לנו, כי הרמב"ם היה קרוב ברוחו לחכמת הקבלה יותר מאשר יכול להעלות על הדעת בעיון ראשון ובהשקפה שטחית לבד" (עמ' 109);

"נטיית הרמב"ם להקבלה, עכ"פ בסוף ימיו יש לה סמוכים בעדות ההסטוריה, אך יהי איך שיהיה — רק על זו הדרך יהיה מקום לדבריו מה שאמר כי גם בתוארי בשלילות 'היתרון בין המשיגים עצום מאוד'" (שם).

ע"ע במאמרו של אהרן שאר ישוב, הנדפס בכרך זה.

298. גרשון חנוך העניך מראדזין,

שער האמונה ויסוד החסידות, בני-ברק תשנ"ו, עמ' לה–מ.

היתה לרמב"ם קבלה אמיתית, אלא שעטף את דבריו בסגנון שכלתני, "שכל דברי התורה והמצוות יש להם לכוש גם בעולם הזה ... הפשט והסוד אחד הם, מתאחדים יחד" (עמ' מ), וכפי שרדב"י (פריט 134) מפרש את טעמי המצוות של הרמב"ם על דרך האמת;¹⁰⁵

הסברו למושגים 'מעשה בראשית' ו'מעשה מרכבה' אינה רק עפ"י פשוטה (עמ' מב); "וכן מה שהרבו להשיג עליו בכמה ענינים, שהוא תפס לפרש בלבוש התחתון ... מכל מקום, רמז בכמה ענינים שהיה לו בהם קבלה אמיתית והוא הסתירה רק רמזה בשפתיו" (עמ' מג);

מאמר פתיל תכלת, בתוך ספרי התכלת, בני-ברק תשנ"ט, עמ' קיח, קכז

מוצא נקודות השקה (לא מקור) בין הזוהר והרמב"ם: בזוהר מבואר כשיטת הרמב"ם שצריך בציצית שבעה חוטי לבן ופתיל תכלת אחד, וכן שיש לעשות את הכריכות עם פתיל התכלת.

מגיד שאול (פריט 354)

104 נראה כי הרב מאמץ בכך גישות הרמנוטיות לפיהן ניתן לפרש את הטקסט המוקדש בניגוד לכוונת מחברו, וכפי שהצענו בפתחה למדור זה.

105 ע"ע סקירתו של י" דיינסטאג, ספר היוכל לאברהם וייס, ניר-יורק תשכ"ד, עמ' שכח–של.

סקירת הסוגיה וניתוח שיטת האדמו"ר מראדזין.
ראו עוד אצל גטשל רולנד, במאמר הנדפס בכרך זה (בחלק האנגלי).

299. דילמדיגו יוסף שלמה (יש"ר מקנדיאה), נובלות חכמה, הקדמה, בסליאה שצ"א (ד"צ תל-אביב תש"ל).
מצטט הרבה מדברי הרמב"ם, ומפרש דבריו כמסייעים לעקרונות הקבלה.

300. דינסטאג י' י', 'הרב ראובן מרגליות כחוקר הרמב"ם', סיני, עב (תשל"ג), עמ' ה-י (ושוב בספר מרגליות, מאמרים ומחקרים לזכרו של הרב ראובן מרגליות, ירושלים תשל"ג, עמ' כז-לב).
סוקר את המגמות השונות: א) ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון (מגדל עוז), ואחרים: דרישת מקורות בזהר להלכות הרמב"ם. ב) המאחדים בין הקבלה והפילוסופיה: הסברה קבלית לתורותיו הפילוסופיות. ג) המשכילים: הצלת הרמב"ם מ'רשת' הקבלה. ד) הפולמוסים על קדמות הקבלה: ניצול המקבילות בין הזהר למשנה תורה להוכחת קדמות הקבלה, או ההיפך: השפעת הרמב"ם על ספרות הזהר.

301. דן יוסף, 'דורנו בין הרמב"ם והאר"י', מאזנים, מד (תשל"ז), עמ' 244-252.
מחדד את ההבדלים בין ההוגים מבחינת קהל היעד, תכלית האדם, ומשיחיות, ודן בולוונטיות שלהן כיום.

302. הורודצקי שמואל אבא, 'הרמב"ם בקבלה ובחסידות', מאזנים, ג (תרצ"ה), עמ' 441-453.

"התנגד הרמב"ם לפגישת היהדות ... עם הקבלה ... והקבלה מצדה לא התנגדה לפגישה עם הפילוסופיה האפלטונית ... לעומת זאת, עמדה הקבלה בתחלה בהתנגדות גמורה לפילוסופיה של אריסטו ... אולם נמצאו מקובלים שכרכו פילוסופיה וקבלה יחד בלי הבדל".
לגבי יחסם של המקובלים לרמב"ם, יש שתי תקופות:
הראשונה — 'שלילית', הדגשת הפער ביניהם: תקופת הפולמוסים;
השנייה — 'חיובית', הכנסת הרמב"ם לתוך הקבלה: פרשנות קבלית לספריו, אגדת המקובלים.
הוא מסכם כי בדרך כלל הסבירה הקבלה פנים לרמב"ם, יחסה היה של כבוד והערצה, והיא ביקשה בדבריו סמך וסעד לדבריה.

303. הלוי חיים דוד,

מפתחות הזהר ורעיונותיו, תל-אביב תשל"א, עמ' 102-103.

ראו פריט 167; "ומכאן אפשר ללמוד, אולי, שיד היתה להרמב"ם גם בחכמת האמת".

מים חיים, ג, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 210.

יד היתה לרמב"ם גם בחכמת האמת".

עשה לך רב, ז, תל-אביב תשמ"ו, עמ' כא.

דן בשאלה אם הרמב"ם חזר בו במשנה תורה מדעתו במורה הנבוכים בעניין טעמי המצוות, המנוגדת לדרך הקבלה.

רביצקי אביעזר, 'נספח: חליפת מכתבים עם הרב ח"ד הלוי', עיונים מימוניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 248-275 (ושוב: "דרכי שלום" ומעמדם של גויים לפי הרמב"ם: חליפת מכתבים עם הרב חיים דוד הלוי, יהדות של חיים,

עיונים ביצירתו ההגותית-הלכתית של הרב חיים דוד הלוי, צ' זוהר וא' שגיא (ע'), ירושלים תשס"ז, צמ' 269–271).

לשיטת רח"ד הלוי, המשמעות האמיתית של החיים הדתיים היא מיסטית, ובהקשר זה ניתן להבין את שיטתו שהרמב"ם חזר בו. אין כוונתו לחזרה במובן של סדר זמנים, שהרי חיבור משנה תורה קדם למורה נבוכים, אלא "לסדר עקרוני וליחס היררכי בין שני התחומים" (עמ' 261);

"יתכן, שהרב הלוי נמשך אחרי אגדת המקובלים על הרמב"ם שנעשה מקובל בסוף ימיו" (עמ' 366–367 בהע' 56).

304. הרצוג יצחק אייזיק הלוי, 'סדר הספרים ב"משנה תורה" להרמב"ם', רכנו משה בן מימון, פישמן (מימון) יהודה ליב (ע'), ירושלים תרצ"ה, עמ' רס–רסב. "התייחסותו של רבינו לסודות התורה הוא עניין הדורש עיון וחקירה". הוא מעיר, כי מעולם לא נחלק אדם כי התורה בכלל וספר מורה נבוכים בפרט כוללים סודות, והמחלוקת היא האם אלו סודות חכמת הקבלה. למרות השכנוע של חכמי דור ההשכלה כי רמב"ם שולל את תורת הקבלה, מדבריו בסוף הלכות מעילה עולה כי קיימת זיקה כזו. הרב מציין את דברי ראב"ד בהשגתו הראשונה על משנה תורה, המסתפק האם הרמב"ם ידע את סודות חכמת הח"ן.

305. וולמן אביטל, 'על טוב ורע במורה נבוכים לאור הבחנותיו של גרשם שלום', ספר זיכרון לגרשם שלום [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כ (תשס"ז)], עמ' 349–363.

ג' שלום הבחין בין המיסטיקנים והפילוסופים, ועומד על שימושם השונה במקורות הקדומים ובמושגי חז"ל. כאבן בוחן נלקחה סוגיית הטוב ורע. בעוד אצל הפילוסופים אין לרע חשיבות משל עצמו, המקובלים ברובם מניחים את קיומו ומסבירים שהאדם במעשיו מאפשר לרע לדבוק בו;

וולמן מתפלמסת עם ז' הרוי בסוגיית קיומו של הרע אצל הרמב"ם. הרוי שולל קשר בין מטפיסיקה לערכים, בעוד וולמן טוענת למורכבות: "אף שהרמב"ם מדגיש את הקשר ההדוק שבין ההבחנה והבחירה האנושית לבין טוב ורע, הוא איננו חושב שהאדם יוצר טוב ורע יש מאין. כמחבר ספר הזהר חושב אף הרמב"ם כי בבחירתו השגויה, הניח אדם לרע, שהוא החומר החושני, לדבוק בו" (עמ' 357–358); היא מסכמת: "בדברים אלו ניתן למצוא קווים לאזרחותו הכפולה של הרמב"ם, בחינת פילוסוף ומיסטיקן" (עמ' 363).

306. וינשטוק ישראל, 'יסוד המסתורין בהגות רמב"ם' (פריט 206), עמ' 107–148. "עיון ממושך במורה הנבוכים הביא אותי ... להכרה ... שבמרכז היצירה ... עומד המסתורין ... הרמב"ם היה בעל מסתורין!" (עמ' 116); "לא היה לו רב בתורת הנסתר ... ומפתח אין בידו לא ממסורת אבות ולא בקבלת רב", אלא "זכה להארה עליונה" (עמ' 132–133); תפיסת המסתורין של הרמב"ם שונה מזו של שאר המקובלים (עמ' 144).

307. זיו שמחה זיסל, חכמה ומוסר, ניר-יורק תשי"ז, עמ' קפז [מצוטט אצל פרידלנדר חיים (פריט 330), מבוא, עמ' יד]. הרמב"ם לא ידע את חכמת הקבלה, ובכל זאת היה 'חסיד'.

308. זק"ש שניאור, **התחיה, א (ברלין תר"י), עמ' 60–61.**
 דוחה הייחוס לרמב"ם של חיבור שנמצא בכ"י (ראו פריט 220), היות שהוא מכיל סודות. הוא כותב, שאין לפרש את הרמב"ם גם עפ"י השיטות הפילוסופיות של שפינוזה או היגל (כפי שנהג רנ"ק), כיון שגם הן מגשימות.
 ע"ע התחיה, ב (ברלין תרי"ז), עמ' 9–15, 38.
כרם חמד, ח (ברלין תרי"ד), עמ' 23–34.
 דוחה הייחוס לרמב"ם של חיבור שנמצא בכת"י היות והוא מכיל סודות. הוא מוסיף, שעל אף הדמיון ביניהם, נבדלים ראבע ורמב"ם ביחס לסודות: ראב"ע מגלה יחס חיובי, אם כי לא קיבל את פירושים במסורת ובכך הוא נוטה לדעת פיתגורס ואפלטון) ואילו רמב"ם מתנגד (ובכך נוטה לדעת אריסטו).
 על גישתו, ראו עוד: שלום רוזנברג, 'הראי"ה והתנין העיבור', באורו, עיונים במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל ובדרכי הוראתה, חיים י' חמיאל (ע'), עמ' 312 הע' 4.
309. חייט יהודה, מנחת יהודה, [על מערכת האלוהות (פריט 4)], עמ' נא–נב (מנטובה שי"ח, לה ע"א).
 "דע באמת כי אין להם בסודות התורה ובסודות רז"ל חלק ונחלה כלל ... ואם החכמה היא חכמה דע באמת ובכרור שאינה חכמת תורתנו".
310. חלמיש משה, **הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז, סקירה היסטורית ותרבותית, תל-אביב תשס"א, מבוא, עמ' 7–12.**
 במבואו עומד המחבר על המגמות השונות ביחס אל הפילוסופיה והקבלה באזורים אלה, ובכללם ספרים שהביאו דברי הרמב"ם במורה לצד דברי קבלה.
 ראו גם מאמרו הנדפס בכרך זה.
311. טברסקי יצחק, 'לדמותו של הרמב"ם', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' כז.
 סוקר ארבע גישות לרמב"ם בקרב חוגי המקובלים: [א] דחו את משנתו בכל תוקף; [ב] "ניסו לגשר בין פילוסופיה וקבלה ולהראות ששתי השיטות אחת הן"; [ג] התנגדו לשכלתנות אך לימדו זכות על הרמב"ם, הבחינו בינו ובין הפילוסופיה, והרחיקוהו ממיתר המיתר ומתלמידיו שהאשמו בסילוף דבריו; [ד] "הפכו את הרמב"ם למקובל, וממילא טענו שאין משנתו הפילוסופית תקפה".
312. טולידאנו שלמה, **דבור ומחשבה, סיכום מורה הנבוכים, ירושלים תשס"ו.**
 המחבר טוען כי הרמב"ם ידע את חכמת הקבלה. טענתו מבוססת על דבריו בהקדמה למורה, וכן בשל מבנהו הסתום של ספר זה. ביסוס לכך הוא מוצא באגדה כי הרמב"ם למד קבלה בסוף ימיו, ובפירושו הקבליים של ר"א אבולעפיה (ח"א, עמ' 30–33). המחבר מעיד כי קיבל גישה זו ממורו, הרב לוי נחמני (שם, עמ' 33), ומוסיף בשמו כי אע"פ שחכמת הסוד נתגלתה לרמב"ם דרך התבוננות בלבד, הוא "קלע לסודותיה בצורה נפלאה" (ח"ב, עמ' 126 הע' 4); המחבר מוצא הקבלות בין מורה הנבוכים לתורת הקבלה בכמה מקומות (ח"א, עמ' 34–42; ח"ב, עמ' 63 הע' 90; עמ' 67 הע' 5; עמ' 69 הע' 9);

הרב שלמה בן חמו, בהסכמתו לספר, מגדיר כי חיבור זה מפרש את מורה הנבוכים כ"ספר המיסטיקה היהודית בלבוש שכלי" (ח"א, עמ' ה).

313. יוסף (הארוך) ב"ר שלום אשכנזי, פירוש לספר יצירה, א י, בתוך ספר יצירה, לבוב תר"ך, הפירוש המיוחס לראב"ד, לא ע"ב.¹⁰⁶
דוחה הבנות פשטניות בדברי הרמב"ם במו"נ, ורומז לאפשרות לפרש דבריו ע"ד הקבלה: "ח"ו שיהיה שיכוין לזה הר"מ ז"ל ומי קם בגאונים כמוהו, אמנם דבריו בראשי פרקים מובנים למי שקבל סודותיו מפה אל פה".
ע"ע פריט 321.

314. ינון (פנטון) יוסף, 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 77–107.
"עד כה הרחיבו החוקרים את הדיבור על ההיבט הפילוסופי של השקפת הרמב"ם, ולא הדגישו כמה היא קשורה בשאיפה רוחנית פנימית, כמעט מיסטית" (עמ' 81).

315. כהן איתמר, 'המתודה הנבואית-קבלית בהגותו של ריה"ל', בשדה חמד, לט (תשנ"ו), עמ' 23 הע' 15 ; 30.
"מבלי להכנס לשאלות האם הרמב"ם הכיר את חכמת הקבלה שבזמנו, והאם הוא התנגד לה ... אנו טוענים שבכל מקרה, הרמב"ם היה מודע להימצאות חכמת כל שהיא בעם ישראל אשר מקורה עוד מהנביאים". לדעתו, מסתבר שזו אכן חכמת הקבלה, ועולה שרמב"ם הכירה (עמ' 23 הע' 15);
מאבקו של הרמב"ם בהגשמה איפשר מאוחר יותר את הפצתה של תורת הקבלה ברבים (עמ' 30).

316. כהן דוד ("הרב הנזיר"), 'מבוא לפילוסופיית הדתית היהודית', נזיר אחיו, ירושלים תשל"ח, ב, עמ' רצא, שיח-שיט.
"הפילוסופיה הדתית היהודית מקורה בסוד ... גם הפילוסופיית הדתית של הרמב"ם, לפי דבריו, היא פירוש לסוד מעשה בראשית ומעשה מרכבה, ועיקר שיטתו היא השפעת האלהי, וזה היה שמו הראשון של ספר מורה הנבוכים — ספר הנבואה" (עמ' רצא). "הפילוסופיה הדתית של הרמב"ם היא יוצאה מן הטבעיות ... אך יש בה ממוצאו של הסוד ומדרכיו".

317. ליבוביץ ישעיהו,
לדעתו, הקבלה מנוגדת למימוניות, ומצטט שוב ושוב שיחה שהיתה לו עם הרב קוק בנושא זה. לטענתו, הרב קוק הסכים עם אבחנתו הנ"ל, והם חולקים כיניהם רק בהערכתה של הקבלה. גישתו חוזרת ברבים מכתביו:¹⁰⁷
'משמעותה הדתית של מדינת ישראל' (1977), אמונה היסטוריה וערכים, ירושלים תשס"ב, עמ' 124–125.
ליבוביץ תולה ברמב"ם את ההשקפה הדוגלת ב'תורה לשמה'. הקבלה, לעומת זאת, היתה

106 על פירוש זה, ראו גרשם שלום, 'המחבר האמתי של פירוש ספר יצירה המיוחס לראב"ד וספריו', מחקרי קבלה, א, תל-אביב 1998, עמ' 112–136. לסיכום עדכני של הנושא ולתולדותיו של ר' יוסף הארוך, ראו משה חלמיש, פירוש קבלי לבראשית רבה לר' יוסף בן שלום אשכנזי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11–16. ולעניין יחסו אל הרמב"ם ראו שם, עמ' 21–22.

107 המקורות כאן צוינו לפי סדר פרסומם.

עיוות היסטורי "בעולמה של אמונת היהדות ... הפכה את החיוב המוטל על עם ישראל לגבי עצמו, לייצור שנועד לו לגבי המציאות הקוסמית ולגבי השי"ת עצמו — המצוות כצורך גבוה וכתיקון העולם". הקבלה מנוגדת למימוניות, "והמחלוקת הגדולה ביהדות תימן בין הדרדעים (חסידי הרמב"ם) ובין העקשים (חסידי הוזהר) בתחילת המאה ה-20 — תוכיח". בשיחה שהיתה לו עם הרב קוק, הסכים הרב עמו על ההבדל בין משנת הרמב"ם לקבלה, אך עמד על התפקיד ההיסטורי של הרחקת ההגשמה שהועידה "ההשגחה העליונה" לרמב"ם.¹⁰⁸ ליבוביץ מציין כי לא ענה לרב, אף שהוא חולק עליו אם מגמה זו הושגה. לדעתו, אפילו כוחו העצום של הרמב"ם לא מנע את ההתדרדרות לע"ז (בשבתאות וספיחיה) שגרמה הקבלה. **על עולם ומלואו, שיחות עם מיכאל ששר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 93–95.** שיחתו עם הרב קוק בסוכות תרפ"ט (1929) נמשכה כמה שעות. ליבוביץ מביא כ"תנא דמסייע' לשיטתו התולה ברמב"ם את הצורך ב'עבודה לשמה'. עבודה זרה, לעומת זאת, נובעת מרצון אינטנסיבי של האדם להתקרב לאל ולהכיר אותו, ולכן דווקא אנשים גדולים נכשלים בכך. לדעתו, הספרות הקבלית היא אליילית. הוא מציין, כי הרב קוק לעולם אינו מכנה את הקבלה 'קבלה' אלא רק 'תורת האמת'. הרב קוק הבחין בין 'תורת האמת' למימוניות, והדגיש את תפקיד 'אמונת הייחוד' למנוע מ'תורת האמת' להידרדר לעבודה זרה. ליבוביץ טוען שהתווכח עם הרב והוכיח לו מהתופעות ההיסטוריות של השמד שגררה השבתאות, על הסכנה שב'תורת האמת', ומציין כי לרב קוק לא היו תשובות והוא היה נבוך מקושיותיו.

אמונתו של הרמב"ם, תש"ם, עמ' 28 בהערה. ע"ע עמ' 85.

שיחות על "מסילת ישרים" לרמח"ל, 1995.

הרמב"ם היה מתנגד לתורת הקבלה, לו הכירה, והיה רואה בה עבודה זרה; המחבר מציין כי הרב קוק הסכים עמו שהרמב"ם לא ידע את הקבלה (עמ' 26–27), ומצטט מדבריו: "אלמלא הרמב"ם שלא ידע את תורת האמת, עם ישראל כולו עלול היה חס ושלום לשקוע בעבודה זרה" (עמ' 50).

מה שלמעלה ומה שלמטה, תשנ"ז, עמ' 482–483, 485.

רציתי לשאול אותך פרופ' ליבוביץ, תשנ"ט, עמ' 259.

שיחות על פרקי טעמי המצוות, תשס"ג, עמ' 205–206.

318. ליינער ירוחם, 'הגר"א ז"ל איש הנגלה והנסתר', תלפיות, ד, א–ב (תמוז תש"ט), עמ' 173–174.

מביא מסורת אבותיו מאיזביצא וראדזין¹⁰⁹ שהרמב"ם פָּנון לחכמת הקבלה וידע אותה. אביו, ר' אברהם יהושע העשיל זללה"ה מראדזין דייק זאת מדברי ראב"ד מפרס ספר יצירה (ראו פריט 313).

319. לנגרמן יצחק צבי,

'אמרות ופירושים המיוחסים לרמב"ם', (פריט 212), עמ' 224–227.

סוקר, בין השאר, אמרות ופירושים קבליים המיוחסים לרמב"ם; מניח שהרמב"ם שינה את יחסו לחיבור שיעור קומה, והמחבר מחפש הדים נוספים להתרחקות מן הסודות. לטענתו, רמז הרמב"ם על התנגדותו לספר יצירה בדבריו במו"נ ב יב על 'יצר הרע'.

ע"ע בפריט 221.

108. על 'ערמת ההשגחה' במשנת הרב קוק, ראו, למשל, יוסף בן-שלמה (פריט 58).

109. ראו פריט 176.

320. מרעלי יצחק, מכתב, בתוך אלנקוה אפרים, שער כבוד ה', תונס תרס"ב, הקדמה, עמ' 31 ד.

דן איך מתיישבת תפיסתו הקבלית של המחבר¹¹⁰ עם העמקתו במורה הנבוכים וסנגורו עליו מקושיות רמב"ן. ומסביר: "ודאי הראשונים שלמדו הקבלה — הכל בדרך מושכל, ע"כ הסירו מסווה הרמיון מחכמת הקבלה ללכת יחד עם החקירה; לא כן מקובלי זמננו אשר לא ידע להשכיל".

321. מרקוס אהרון, קסת הסופר (פריט 73).

מביא טקסט מפירוש ספר יצירה של ר' יוסף בר קלונימוס (פריט 313), ולדבריו: "הוא עשה שלום בין דעות המקובלים ובין הרמב"ם, שהביא דעותיו וענדם עטרה לראשו, וככל הנראה היה תלמידו" [פרשת בראשית, לו ע"ב-לו ע"א; מצוטט ע"י קאמעהאר (פריט 30), עמ' לג].

בשם החת"ם סופר: "דרך הרמב"ם ודרך הקבלה מתאחדים" (פרשת נח, דף לא).

322. נימרק דוד, תולדות הפילוסופיה בישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 397–401.

עומד על ההשפעה הניאופלטונית הן על הרמב"ם והן על הקבלה, ועל הסודות שרומז הרמב"ם בתורת הגלגלים: "מרמזו כאן מימוני לסודות המציאות וסתרי תורה שלנו" (עמ' 399). הוא אינו מדבר על זהות לקבלה, אלא על שרשי יניקה משותפים: "בסודות המציאות של מימוני הננו רואים כמה קרובים הם שרשי המסורה בפילוסופיה ובקבלה, למרות הרוחק הגדול שבין יסודותיהן" (עמ' 400).

323. סולובייצ'יק יוסף דוב (הגרי"ד),

"בראשית" לפי הזהר (לעומת שיטתו של הרמב"ם), הדרום, סו–סז (תשנ"ח), עמ' 122–127.

"אף שלא היה הרמב"ם מעוניין בקבלה, באים שניהם לאותה מסקנה [בבעיית יצירת העולם], מלבד הבדל זה שהרמב"ם השתמש בבטויים פילוסופיים והקבלה השתמשה בבטויים ציוריים ומליציים".

על התשובה, פנחס פלאי (ע'), ירושלים תשמ"ט, עמ' 196.

"הרמב"ם מסכים כמעט בכל לחכמי הקבלה שלית מחשבה דתפיסא ביה".

שיטת הגרי"ד מוסכרת בהרחבה אצל:

שוורץ דב, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, רמת-גן, ב, תשס"ח.

"הרי"ד השתמש בגישות רעיוניות נוגדות וסותרות (נניח של הרמב"ם מזה ושל האר"י מזה), ולא חש לניגודים ולסתירות, מאחר שענינו מתמצה במבנה התודעת-הדתי שגרם להם (עמ' 53);

"הרי"ד אינו מתעניין באוריינטציות השונות של הפילוסופיה השכלתנית ושל הקבלה ... הרי"ד דן אך ורק באופן שבו הן חושפות את התודעה הדתית של ההוגים אותן" (עמ' 106); "הגישא הפנומנולוגית אפשרה לרי"ד למצוא נטיות דומות אצל הרמב"ם והאר"י (עמ' 115). וע"ע עמ' 120;

הרי"ד מצטט במהלך דיונו מקורות מכתבי הרמב"ם ומספרות הסוד: "ניתן לראות בכך מיסטיפיקציה של דברי הרמב"ם, וקריאה כזו היא בעלת מסורת של מאות שנים; ואפשר לפרש תופעה זו אל נכון כשגרה של דיון פנומנולוגי — התודעה הדתית אכן מתנוודת בין נסתר לנגלה ובין שכלתנות לתורת הסוד. תודעתו של הרמב"ם נתפסת כמכילה את מלוא הרכיבים היסודיים והמגוונים של התודעה הדתית, ובכך טמונה גדולתה" (עמ' 133).

110 הנחתו כי אלנקוה היה מקובל, אינה ברורה מאליה. ראו גורפינקל אליהו (פריט 121), עמ' 18–20.

324. סוּסֵה מִשֶּׁה, 'הֶרֶמֶב"ם — וְהַקְבֵּלָה' (פֶּרִיט 10), עמ' 109–133. סוֹקֵר מְקוֹרוֹת מִן הַסְפָּרוֹת הֶרֶבֶנִית וּמִבֵּיא מִסּוֹרוֹת עַל־פֶּה בַּעֲנִיין.
325. סוֹלְטִנוֹבִיץ' זֶאב, בִּינָה לַעֲיִתִים, ב, עֵינִן בִּהִיסְטוֹרִיָה וּבִזְהוּת יְהוּדִית, הֵר בִּרְכָה תשס"ה, עמ' 180–184.
- סְקִירָה כִּלְלִית עַל הַסּוּגִיּוֹת הַנִּידוֹנוֹת בַּסְפָּרוֹת הֶרֶבֶנִית בַּעֲנִיין יַחַס הֶרֶמֶב"ם לַקְבֵּלָה: הָאֵם נִיתָן לַלְמוּד מִיַּחְסוֹ הַשּׁוֹלָל לַסֵּפֶר שִׁיעוֹר קוֹמָה עַל יַחְסוֹ לַקְבֵּלָה? מָה מִשְׁמַעוֹת הַסּוֹדוֹת' אֵלֵיהֶם הוּא רֹמֵז? הַסְבֵּרוֹ לְמוֹנָחִים 'מַעֲשֵׂה בְרָאשִׁית' וּ'מַעֲשֵׂה מִרְכָּבָה';
- מִצִּיין דַּעַת הָאֲדַמּוֹר' הַצִּמְח צִדִּק' הַטּוֹעֵן שֶׁהֶרֶמֶב"ם הִיָּה מְקוּבֵּל,¹¹¹ וְדַעַת הֶרֶב צִבִּי יְהוּדָה קוֹק שֶׁלֹּא הִיָּה מְקוּבֵּל בְּמוֹכֵן הַרְגִּיל אֶךְ זָכָה לְכוּן לְרַבִּים מַעֲקְרוֹנוֹתֶיהָ, וּמִכָּאן הַהִתְאֻמּוֹת הַמְרֻבּוֹת.¹¹²
326. סוֹפֵר יַעֲקֹב חַיִּים, מְנוּחַת שְׁלוֹם, ה, כה, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁס"ב, עמ' קיז–קכד.
- אוֹסֵף מְקוֹרוֹת וְצִיטוֹת מִן הַסְפָּרוֹת הַתּוֹרִיָּת (בַּעֲיָקֵר מְדַבְּרֵי הַחֲסִידִים) הַטּוֹעֲנִים שֶׁהֶרֶמֶב"ם הִיָּה מְקוּבֵּל אוֹ שֶׁנִּיתָן לַפֶּרֶשׁ אֶת דְּבָרָיו עַל־הַקְבֵּלָה, וּמִסִּיִּים: "וְהָאֲרַכְתִּי בַס"ד בְּמֵאמֶר מִיּוֹחַד מִפִּי סְפָרִים וּסְפָרִים קָמָי וּבִתְרָאֵי נ"ע, לְהִרְאוֹת אֲמִיתוֹת עֵינִן זֶה, שְׂדַבְרֵי אֲדוֹנָנוּ הֶרֶמֶב"ם מְכוּוֹנִים עִם מִשְׁנַת רַבּוּתֵנוּ ז"ל חֲכָמֵי הָאֲמֵת".
327. סֶרְנָא יַחְזָקָאֵל, 'פֶּרְקֵי עֵינִן בַּפְתִּיחַת הַמּוֹרָה הַגְּדוֹל לַסֵּפֶר "מּוֹרָה הַנְּבוֹכִים"', בְּנִסַּת יַחְזָקָאֵל, סֶפֶר זִכְרוֹן לְרַב יַחְזָקָאֵל סֶרְנָא, י' גּוֹלְדֶּשְׁמִידֵט וְנ' זִיכּוֹבְסִקִּי (ע'), בְּנִי־בֶרֶק תִּשְׁל"א, עמ' יט.
- "אֵף כִּי אֵין יָדוּעַ אִם הִיָּתָה לוֹ קְבֵלָה מִרְבּוּתָיו בַּחֲכָמוֹת הַנִּי"ל [=הַחֲכָמוֹת הָאֱלֹהִיּוֹת] עַל דֶּרֶךְ קְבֵלַת הֶרֶמֶב"ם ז"ל, אֵין סֶפֶק שֶׁעֲמַד עַל סוֹדוֹת הַתּוֹרָה מַדְעָתוֹ הַגְּדוֹלָה, כְּמוֹ שֶׁעֲמַד עֲלֵיהֶם הָרַבִּי ע"צ".
328. עֲמַדֵּן יַעֲקֹב, מִטְפַּחַת סְפָרִים (פֶּרִיט 183), ח, לא (עמ' צג–צד).
- מְקוֹר הַפִּילוֹסוֹפִיָּא הוּא בַּקְבֵּלָה!
329. פֶּרְאַנְקְפּוֹרְטֶר יִשְׂרָאֵל, דַּעַת יִשְׂרָאֵל (פֶּרִיט 139), עמ' 34, 93.
- בְּשֶׁל הַסֶּפֶק בַּמַּהִימְנוֹת הָאֲגֻדָּה שֶׁלָּמַד קְבֵלָה בְּסוֹף יָמָיו, הוּא אֵינוֹ יוֹכֵל לְהַחֲלִיט הָאֵם לָמַד קְבֵלָה. עכ"פ, יֵשׁ הַתְּאֻמּוֹת בֵּין דְּבָרֵי הֶרֶמֶב"ם לְדְבָרֵי הַמְּקוּבֵּלִים, וְדְבָרֵי מְכוּוֹנִים לְסוֹדוֹתֵיהֶם.
330. פֶּרִידְלַנְדֶּר חַיִּים,
- 'מִבּוֹא לְמֵאמֶר הַוִּיכּוֹחַ', בַּתּוֹךְ: מִשֶּׁה חַיִּים לּוֹצֵאטוֹ (רַמְח"ל), שַׁעֲרֵי רַמְח"ל, בְּנִי־בֶרֶק תִּשְׁמ"ט, עמ' כא–כב.
- לְמַחְבֵּר בּוֹרוֹר כִּי הֶרֶמֶב"ם לֹא יָדַע אֶת חֲכַמַת הַקְבֵּלָה, וְהוּא עוֹסֵק בַּמִּתֵּן הַסְבָּרִים לְעוֹבְדָה זֶה [רְאוּ עוֹד דְּבָרֵי הֶרֶב שֶׁמַּחֲזֶה זִיסֵל זִיו מְקַלֵּם (פֶּרִיט 307) הַמְּצוּטֵט עַל יָדוֹ כְּתוּמָךְ בַּעֲמַדְתּוֹ].
- הַנִּי"ל, בַּתּוֹךְ מִשֶּׁה חַיִּים לּוֹצֵאטוֹ (רַמְח"ל), קִל"ח פְּתַחֵי חֲכָמָה, בְּנִי־בֶרֶק תִּשְׁנ"ב, בְּמִבּוֹא.
- הֶרֶמֶב"ם לֹא יָדַע אֶת חֲכַמַת הַקְבֵּלָה, וְאַעֲפ"כּ הִיָּה 'חֲסִיד' (עמ' 22).
- אַעֲפ"כּ שֶׁלֹּא יָדַע אֶת חֲכַמַת הַקְבֵּלָה, זָכָה לְהַגִּיעַ לְדְבָקוֹת, כִּיֵּן שֶׁעֲבֻדַת ה' שְׁלוֹ הִיָּתָה זָכָה וּפְנִימִית (עמ' 29).

111 על שיטת אדמו"ר זה ראו בפריטים 143, 295.

112 ע"ע פריט 337.

331. פרידלנדר יהודה, **פרקים בסאטירה העברית**, א (פריט 203), עמ' 128, 138. וולפסון במחזה שיחה בארץ החיים מעצב את דמותו של הרמב"ם כמשכיל בן המאה השמונה-עשרה המתנגד לכל הסבר מיסטי-קבלי של האמונה או המצוות.
332. צוריאל משה, **אוצרות גדולי ישראל**, א — אוצרות הרמב"ם, בני ברק תש"ס, עמ' יג.
 "וכבר שאלתי את מו"ר הרב שמואל דביר זצוק"ל, איך זה אירע שלא זכה הרמב"ם ללמוד פנימיות התורה, סודות הקבלה? וענה לי: מן שמים עכבו, כי אילו ידע הרמב"ם היטב גם שטח נשגב ונורא זה, והיה עושה גם בו הרצאת המסקנות בסידור ערוך וקל, היו ישראל נגאלים מן גלותם בטרם עת ... וזה דומה לסיכות מדוע משה רבנו לא יוכל לשכון כבוד בארץ ישראל, כלומר למנוע תיקון עולם בטרם עת".
 המחבר ממשיך ומציין את גישת הרמ"א שהקבלה והפילוסופיה אחת הן, ואת האגדה לפיה למד הרמב"ם קבלה בסוף ימיו.
333. צייטלין הלל, **'קדמות המסתורין בישראל', בפרדס החסידות והקבלה**, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 53–102.
 מנסה להוכיח את קדמות תורת הסוד. בתשובה לשאלה איך יתכן אפוא שגדולים והרמב"ם בראשם לא ידעו תורה זו, הוא משיב: "אפשר לה לקבלה שתמסר מדור לדור, מאיש לאיש, אבל רק למיוחדים לה. לא דוקא לגדולים בתורה ובחכמה ואפילו ביראה ... אם ר' אלעזר ר'סבי דפומפדיטא לא ידעו או לא השיגו את הקבלה, אין פלא אם רב סעדיה גאון והרמב"ם לא ידעו או לא השיגו את הקבלה, אף כי לאחרים, אולי קטנים מהם בתורה ובחכמה, נמסרו ראשי פרקיה מדור לדור" (עמ' 102).
334. קאמעלהאר יקותיאל אריה, **אהבת הקדמונים** (פריט 30), עמ' לו–מג.
 ביאור מעשה מרכבה לרמב"ם מקביל לביאור חכמת הנסתר, ולא כמו שביארו אותו המפרשים בביאורים פילוסופיים. ומסיים: "והנה לפי מה שביירתי בעזרת השם בפרק זה מכל המקומות הקדושים הנ"ל נראה, שאי אפשר לומר בהחלט כי לא ידע הרמב"ם במעשה מרכבה ולא כלום, כאשר החליט בביאורי הגר"א ליו"ד סימן רמו ס"ק י"ח ע"ש ... מפני שנמשך אחרי בעל ספר עבודת הקודש למהר"ם בן גבאי ז"ל, אשר דרך קשתו נגד הרמב"ם ז"ל בלי חמלה לידונו פעם לכף זכות";
 תמה על בעל עבודת הקודש, שתוקף את הרמב"ם בחריפות למרות שסובר שלמד בסוף ימיו את חכמת הקבלה.
 ע"ע בפריט 345.
335. קופפר אפרים (פריט 280), עמ' 242–243.
 "המבין יבין, שאין להאשים הרב ז"ל אם לא ידעם [=לדבריו הקבלה], דלא כולי עלמא גמירו [=שלא כולם למדו ויודעים את] חכמת הקבלה, ואולי בדורו ז"ל היו מעט מזער אשר תקעו עצמם בה ללומדה, ליראתם פן יראו כבלע את הקודש ומתו".
336. קוק אברהם יצחק (ראי"ה),
אוצרות הראי"ה, ב, ראשון לציון תשס"ב, עמ' 305.
 "חכמת האמת" נמנעה מ"אחדים מחכמי ישראל, כהרמב"ם ז"ל וההולכים בדרכו".
שמונה קבצים, ז פד, ירושלים תשנ"ט.
 "שני פרנסים טובים עמדו לישראל ... הרמב"ם והרמב"ן ... משני הצדדים אשר להקשבת

הרוח: מהצד המסתורי הפנימי – הפאה הימנית – שממש חוש האמונה העמוק נובע וממנו תוצאות לכל בינה פנימית קבלית ... ומהצד השמאלי – הצד ההכרי המלא שכל וחשבון, כירור והגיון השופט את כל ערך בהגדרותיו. ומוכרחת היתה המסתורית להיות עלומה מגאון ההכרה המנתחת, ואותה ההכרה בעצמה להיות דחוייה בזרוע מגאון הקשב הפנימי אדיר האמונה – ויחד הם בונים את בית ישראל, מזה אחד ומזה אחד.¹³⁵ ראו עוד המובא בשמו אצל ישעיהו ליבוביץ (פריט 317), וע"ע פריטים 135, 152.

337. קוק צבי יהודה,

מסורות שונות הובאו בשמו ע"י תלמידיו השונים:

שיחות הרב צבי יהודה, אבינר שלמה (ע'),

גליון 27, חסידות ומתנגדות, עמ' 12 (בכרכי השיחות: ח"ב עמ' 77); מובא גם שם, בראשית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 311.

"בעל התניא כותב שהרמב"ם היה מקובל גדול. אבל, הוא הסתיר דברים שבנסתר משום חינוך העם" (ראו על כך שיחות הרב צבי יהודה, שם, עמ' 297). ובהערות ציין שהמקור הוא מספר השיחות של ר' יוסף יצחק, ועל גליון ספרו העיר הרב צבי יהודה: "הרמב"ם היה גדול בקבלה ובאמת ובחכמת הסוד, הפנים והנסתר מעיקר כוחו ומהות תורתו גם כן שלא מתוך לימוד הלשונות הרגילים".

סויה משה, עורי צפון (לעיל פריט 10), עמ' 127–128.

גם לדבריו, הרצ"ה קוק אימץ את הדעה שהוא מייחס לבעל התניא.

רמר אברהם, גדול שימושה, ירושלים תשנ"ד, עמ' סב.

"בעל התניא אומר שהרמב"ם היה מקובל גדול. שאלו: ומה אומר הרב? ענה, שישנן הרבה דרכים להגיע למעלה". לדבריו, הרצ"ה קוק חולק על בעל התניא וסובר שהרמב"ם אינו מקובל.¹¹³

כיוון דומה בשמו מצוי אצל סולטנוביץ' (פריט 325).¹¹⁴

338. קראוס אדוניהו, אדני יד החזקה (פריט 158) א, הקדמה, עמ' כג–כו.

דוחה את המסורת לפיה הרמב"ם חזר בו מן הפילוסופיה והאמין בסוף ימיו בקבלה, ומראה כי בדורות הראשונים נחשבו דעותיו כמנוגדות לקבלה. הוא אף מטעים כי "ישנו הרושם שספר המורה סוטה כמעט בכל החלק הראשון מהקבלה, וכאלו יש הבדל גדול ועמוק בין הקבלה והפילוסופיה" (עמ' כה), אך "דעת החכמים הגדולים וגדולי התורה היא שהמורה הוא היכל קודש בנוי על יסודות התורה, וחברו רבינו להראות כי המדע, התורה, הפילוסופיה והקבלה אינן אויבות זו לזו" (שם), ומראה כי מקורן של כמה הלכות שחדש הרמב"ם הוא בחכמת האמת.¹¹⁵

¹¹³ אמנם, בספרו שירת אברהם, בית אל תשנ"ד, עמ' 60, משמע שהרמב"ם הכיר את תכני הקבלה אך לא הביאם במורה כיון שמגמתו היתה להסביר שהשכל האנושי אינו סותר את התורה, "ואילו היו מופיעים יסודות קבליים, היה הרמב"ם מחטיא את מטרתו".

¹¹⁴ בדיון על דעת הרב צבי יהודה קוק, ראוי לציין את ספרו של תלמידו, הרב אורי שרקי, על שמונה פרקים לרמב"ם (פריט 75), שהופיע לאחרונה. הוא מציין הבדלים בין הרמב"ם לקבלה (ראו בפריט 349), אך מנסה לצמצם פער זה בסוגיות שונות, כגון סוגיית טעמי המצוות, ובפרט טעם הקרבנות (שם, עמ' שה–שיא).

¹¹⁵ דבריו שתומכים. לענ"ד, כוונתו היא שהרמב"ם כתב בסגנון הנראה מנוגד לתכני הקבלה כדי להראות שהפילוסופיה אינה סותרת את דת ישראל, אך באמת הוא מסכים עם תכנים אלו.

- 338א. קרוכמאל נחמן, מורה נבוכי הזמן, שער טו, בתוך כתבי נחמן קרוכמאל, שמעון ראבידוביץ (ע'), עמ' רנז.
תורת הנסתר של הרמב"ם אינה תורת הקבלה, שהרי הוא הצהיר בהקדמת המורה שלא למדה מפי רב.
339. ראזין יוסף ('הרוגוצ'ובי'), צפנת פענח על הרמב"ם, עבודה זרה יב ו, ירושלים תשל"ט, א, עמ' 13.
מבאר הלכה עפ"י הקבלה: "דמבואר בספרי קבלה דיש לפאה דאדם קדמון ד' שערות".
וראה מש"כ עליו כשר מנחם מנדל, מפענח צפונות, בירור גדריו של הרב יוסף ראזין ('הרוגוצ'ובי'), ירושלים תשל"ו, עמ' יג-יד. הוא דן איך יכל 'הרוגוצ'ובי' לפרש את הרמב"ם עפ"י קבלה, בניגוד לדבריו החריפים נגד שיעור קומה. מציע: 1. סובר שהפך למקובל בסוף ימיו. 2. סובר שתכני הפילוסופיה והקבלה חופפים.
מציין ששיטתו ההלכתית של 'הרוגוצ'ובי' מבוססת על גדריהם הלוגיים של הרמב"ם ושל תורת הקבלה.
340. רבינוביץ צבי מאיר, 'יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם', רבנו משה בן מימון, פישמן (מימון) יהודה ליב (ע'), ירושלים תרצ"ה, עמ' רעט-רפז.
"לכאורה הרי יחסן של הקבלה והחסידות אל הרמב"ם צריך להיות שלילי" (עמ' רעט).
לפיכך, המחבר מסביר את הצד השווה בין הרמב"ם והקבלה, שאפשר את פיתוחן של האגדות השונות וההקבלות ביניהן: "הרמב"ם היה הראשון שנתן מקום גם לאמונות, דעות, ומוסר היהדות בצד ספר החוקים והמצוות" (עמ' רפ).
341. רבינוביץ צדוק הכהן (מלובלין), ליקוטי מאמרים, ח, בתוך ספרי ר' צדוק הכהן מלובלין, ירושלים תשס"ב, א, עמ' מ.
ביחס לטענת בעל עבודת הקודש על הגדרת הרמב"ם למעשה בראשית ומרכבה: זהו הפירוש הנכון גם לפי הקבלה. הוא מרחיב ואומר, שהפילוסופיה היא לבוש אחר לתכנים הפנימיים, לבוש "מצד החיצוניות — ואינו דברי תורה כלל".
ע"ע שיטתו על יחס הרמב"ם והזהר (פריט 188).
342. שביד אליעזר, 'מיסטיקה ויהדות לפי גרשם שלום', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף ב (תשמ"ג), עמ' 49-68.
מנתח את שיטתו של ג' שלום המבחין בין השכלתנות הימניימית למיסטיקה, ומבקר את שיטת הרמב"ם. א' שביד מראה כי רב המשותף בין גישות אלו.
343. שוורצמן יוליה, הגותו של יצחק נ' שם טוב (פריט 95) עמ' 232. "נ' שם טוב מסתייע בפירושים קבליים ומנסה לפשר בינם לבין פירושו של הרמב"ם".
344. שורץ יוסף, ראו מאמרו הנדפס בכרך זה.
345. שטראוס ליאו, 'רדיפה ואמנות הכתיבה', ירושלים ואתונה, ירושלים תשס"א, עמ' 175-176.
מציין המסורת על חזרת הנבואה באגרת תימן ניתן לכאורה להסיק מסקנה כללית, כי מקור הידע שלו הוא ממסורת על-פה שלא נותקה. יהיה עלינו לא רק "להאמין באגדה שהקבלה

כבשה אותו בעת זקנתו, אלא שהיה מקובל משך כל ימי בגרותו ... מכיוון שהתברר שהקבלה לא היתה קיימת לפני השלמת המורה – הרי שניתן להעלות על הדעת שהרמב"ם היה ראשון המקובלים. אבל, היפותזות נועזות כאלה מתבטלות על-פי דבריו המפורשים" בפתיחת המורה כי לא למד את מעשה מרכבה ממורה או רב.

ע"ע בפריט 334.

346. שילת יצחק, איגרות הרמב"ם (פריט 222), עמ' תרצה–תרצו.
דוחה את ייחוס 'מגילת סתרים לרמב"ם', ומוסיף: "באופן כללי יש לומר, שאגדות מסוג 'בסוף ימיו הרמב"ם חזר בו', אינן מוסיפות כבוד לא לרמב"ם ולא לקבלה. הדרך הנכונה בהשוואת משנתו העיונית של הרמב"ם לחכמת הקבלה היא בירידה לעומק ... של שתייהן ובגילוי הזהה והמשותף להן".

347. שלום גרשם, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה' (פריט 82), ספר ביאליק, ב, עמ' 141–162.

ג' שלום משער, כי "מאחורי המלחמה נגד הרמב"ם שנתחוללה בשנות השלושים למאה ה"ג, עמדו כבר בעלי הקבלה" (עמ' 144). הוכחה לכך הוא מוצא באגרת שכתב ר' יצחק סגי נהור, ממנה עולה כי ראשי המתנגדים לרמב"ם השתייכו לחוג המקובלים (עמ' 144, 153);

מפרסם שם אגרת מר' עזרא מגירונה המעידה גם על יחסו לרמב"ם, ראו לעיל פריט 82.

348. שפרן אלכסנדר י', חוקת עולם ורזי עולם, הנגלה והנסתר בהשתלבותם בקבלה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 124–154.

מציע את הדמיון הרוחני בין הגישה הרציונלית-הלכתית ביהדות, שמיצגיה הם הרמב"ם ולאחר מכן 'המתנגדים' הליטאיים מבית מדרשו של הגר"א, עם הגישה המיסטית מבית מדרשו של רמב"ן, וממשיכה במקובלים ואח"כ בתנועה החסידית. בין השאר הוא קובע: "אף כי השורשים המיסטיים של חוקי התורה מהווים מציאות אובייקטיבית, אין הם מצטיירים באופן אחיד בעיני האנשים השונים המתבוננים בהם" (עמ' 141).

349. שרקי אורי, על שמונה פרקים לרמב"ם (פריט 75), עמ' נד–נח.
מונה ארבעה הבדלים בולטים בין שיטות הרמב"ם והמקובלים בענין ה'נפש'.
"ביחס שבין הרמב"ם לחכמת הקבלה רבו הדעות ... נראה, שהרמב"ם ידע על רעיונות מסוימים של חכמת הקבלה אך חלק עליהם" (עמ' נח הע' כח).

350. Altmann Alexander, 'Das Verhältniss Maimunis zum jüdischen Mystik', *MGWJ*, Vol. 80 (1936), S. 305–330 (= Altmann Alexander, 'Maimonides' Attitude toward Jewish Mysticism', A. Jospe (ed.), *Studies in Jewish Thought: An Anthology of German Jewish Scholarship*, Detroit, 1981, pp. 200–219).

351. Blumenthal David R., *Philosophic Mysticism*, Studies in Rational Religion, Ramat Gan 2006.

מנסה להראות, על סמך מילים וביטויים שמקורם בעולם המיסטי, כי הרמב"ם היה "פילוסוף מיסטי". החשיבה השכלתנית אינה המדרגה הסופית אלא שלב לפני החוויה המיסטית.